

ISPRED EKRANA

Istraživanje o rodno zasnovanom nasilju u
digitalnom prostoru

UDRUŽENJE ZA PROMICANJE
I ZAŠTITU PRAVA ŽENSKOG ZASTUPANJA

ISPRED EKRANA

Istraživanje o rodno zasnovanom nasilju
u digitalnom prostoru

Beograd, 2022

Izdavač

Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima
i svih oblika nasilja nad ženama – ATINA

Beograd, Ćustendilska 28

www.atina.org.rs

office@atina.org.rs

+381113220030

Urednica

Zorana Parezanović

Autorke

Andrijana Radoičić Nedeljković

Milica Glišić

Saradnici

Milan Aleksić

Lidija Đorđević

Damjana Radojević

Lektura i korektura

Jevrem Živanović

Dizajn korice

Maja Malnar

Prelom

Kaligram

Štampa

Standard 2

Tiraž

300

ISBN 978-86-911817-6-5

Beograd, 2022

Publikacija „Ispred ekrana” nastala je u okviru zajedničkog projekta „Integrirani odgovor na nasilje nad ženama i devojčicama u Srbiji III”, koji sprovode UNICEF, UN Women, UNFPA i UNDP u partnerstvu s Vladom Republike Srbije, uz podršku Vlade Švedske. Stavovi izneti u ovoj publikaciji predstavljaju stavove autora i ne odražavaju nužno stavove Ujedinjenih nacija, navedenih agencija UN, Vlade Republike Srbije niti Vlade Švedske.

Sadržaj

ZAHVALNICA	7
PREDGOVOR	8
UVOD	11
Definisanje problema	12
METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	15
Ograničenja istraživanja	16
NORMATIVNI OKVIR.....	18
Rasprostranjenost digitalnog nasilja – sagledavanje problema.....	20
TIPOVI DIGITALNOG NASILJA	24
TIPOLOGIJA DRUŠTVENIH MREŽA	27
REZULTATI ISTRAŽIVANJA	30
Demografski prikaz uzorka	30
Korišćenje vremena u digitalnom prostoru.....	31
Upotreba digitalnog prostora.....	34
Bezbednost u digitalnom prostoru	36
Oblici digitalnog rodno zasnovanog nasilja	39
Posledice digitalnog rodno zasnovanog nasilja	42
Odgovornost za digitalno rodno zasnovano nasilje i mogućnost (samo)zaštite	44
Podizanje svesti o problemu digitalnog nasilja.....	47
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	48
Zaključci istraživanja	49
PREPORUKE	51
Javne politike i zakoni	51
Jačanje mehanizama društvene zajednice	52
LITERATURA	53

„Kada su u pitanju javne ličnosti, uporedite komentare na utakmicama ženskih i muških fudbalskih reprezentacija: fudbaler koji loše odigra utakmicu može da ima loš dan, a kad to uradi fudbalerka, ona je nesposobna. Potom, tu su i komentari na izgled tela fudbalerki. Komentari ispod utakmica na mrežama su balkanska mizoginija. Balkanska mizoginija je posebna vrsta za sebe. Kada komentarišem fudbal u muškom društvu, pazim, a kada to radim online, komentarišem kao muško, promenim ime i ne stavljam svoju sliku.”

Izjava Mine (18), jedne od ispitanica u ovom istraživanju

ZAHVALNICA

Koristimo priliku da neizmerno zahvalimo svim devojkama koje su s nama podelile svoje stavove i iskustva o izazovima s kojima se suočavaju u digitalnom prostoru, a na osnovu kojih je publikacija „Ispred ekrana – istraživanje o rodno zasnovanom nasilju u digitalnom prostoru” i nastala. Zajedničkim radom uspele smo da osvetlimo u većoj meri ovu važnu društvenu temu, ukažemo na njene uzroke i posledice, kao i potrebe za sistemskim promenama koje moraju nastati kako bi se žene i devojčice osećale sigurnije i bezbednije. Ova iskustva omogućavaju nam da budemo još odlučnije i istrajnije u borbi za stvaranje društva po meri svake devojčice.

Veliku zahvalnost dugujemo i srednjim školama koje su učestvovalе u ovom istraživanju, njihovim direktorkama i direktorima, stručnim saradnicama i saradnicima, psihološkinjama i psiholozima, pedagoškinje i pedagozi, kao i aktivistkinjama i aktivistima okupljenim oko lokalnih kancelarija za mlade iz Beograda, Niša i Subotice. Hvala vam što ste prepoznali važnost saradnje i po ovom pitanju i što ste organizaciju „Atina” uvrstili u svoje dugoročne partnere.

Posebnu zahvalnost dugujemo i Populacionom fondu Ujedinjenih nacija (UNFPA), kancelariji u Srbiji, koja je podržala izradu ovog istraživanja.

Tim organizacije „Atina”

PREDGOVOR

Misao francuske filozofkinje Simon de Bovoar da nikada ne zaboravimo da je „dovoljna samo jedna politička, ekonomska ili verska kriza da se prava žena dovedu u pitanje” danas je, čini se, aktuelnija nego ikad ranije. Iz ovih, ali i mnogih drugih razloga stvaranje novih i širenje postojećih prostora za žensko delovanje predstavlja jednu od osnovnih misija organizacije „Atina”.¹ To je ujedno i glavna motivacija naše organizacije – pružanje podrške devojkama da u sredinama u kojima žive, u svojim lokalnim zajednicama, podstaknu organizovanje aktivnosti koje će dovesti do pozitivnih promena i unapređenja njihovog položaja. Naravno, u meri u kojoj to uopšte od ovih devojaka i zavisi.

Istraživanje koje je pred vama nastalo je u okviru „Atinine” inicijative „Sa devojkama i za devojke – podrška lokalnim kancelarijama za mlade u podizanju svesti o rodnoj ravnopravnosti” sa ciljem da stvorimo sigurniji fizički i digitalni prostor za sve žene i devojčice. Motiva za osvetljavanje problema rodno zasnovanog nasilja u digitalnom prostoru ima pregršt. Pre svega, brz razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija stvorio je nove i olakšao postojeće načine za vršenje nasilja nad ženama i devojčicama, i izložio ih još većem riziku od zlostavljanja, kršeći njihova osnovna prava ne samo na privatnost već i na dostojanstvo, seksualnu i telesnu autonomiju, identitet i integritet.

Nasilje nad ženama i devojčicama uvek je rezultat intersekcionalnih oblika društvene, političke, ekonomske, rasne i kulturološke diskriminacije kojima su one izložene. Delujući zajedno i istovremeno, ovi oblici diskriminacije povećavaju intenzitet i učestalost muškog nasilja nad ženama, a takođe i njegovu nekažnjivost, ujedno učvršćujući društvenu, ali i individualnu spremnost da se nasilje nad ženama i devojčicama dopusti, toleriše ili prećuti. U prilog ovakvom zaključku govori i analiza koju je organizacija „Atina” sproveda krajem 2020, za vreme pandemije izazvane koronavirusom, kada se veliki deo globalne komunikacije preselio u digitalni prostor. Nalazi analize „Iza ekrana: Analiza zloupotreba žrtava trgovine ljudima u digitalnom okruženju”² govore

¹ Organizacija „Atina” nastala je 2003. godine kao odgovor aktivistkinja ženskog pokreta u Srbiji na problem trgovine ljudima i nepostojanja adekvatnih programa za dugoročnu podršku žrtvama i pomoć u socijalnom uključivanju. Zalaže se za jednak tretman svih članica i članova društva u javnoj i privatnoj sferi kroz imenovanje društvenih problema i borbu protiv rodno zasnovane marginalizacije i diskriminacije i svake druge vrste nasilja i pružanje direktne podrške žrtvama trgovine ljudima.

² „Iza ekrana: Analiza zloupotreba žrtava trgovine ljudima u digitalnom okruženju”, dostupno na: <http://www.atina.org.rs/sites/default/files/Iza%20ekrana%20Analiza%20zloupotreba%20%C5%BErtava%20trgovine%20ljudima%20u%20digitalnom%20okru%C5%BEenju.pdf>, Organizacija Atina, 2020.

o tome da je od 178 intervjuisanih žrtava trgovine ljudima, trećina njih bila vrbovana preko interneta. Dalje, utvrđeno je da su pre, za vreme i nakon izlaska iz situacije trgovine ljudima, devojke i žene bile u velikoj meri izložene zloupotrebama u digitalnom okruženju. Tačnije, 42 odsto ispitanica navelo je da je pretrpelo neki oblik digitalnog nasilja, kao što su sajberproganjanje, osvetničko objavljivanje eksplicitnog/pornografskog sadržaja, impersonaciju, tj. lažno predstavljanje itd. U slučaju 31 odsto njih, takvi, relativno novi vidovi zloupotreba i zlostavljanja, bili su korišćeni u svrhu vrbovanja ili eksploatacije, tj. direktno su povezani sa situacijom trgovine ljudima koja im se dogodila. Ova analiza oslobodila je, i u javni diskurs uvela, problematiku najtežih oblika nasilja i zloupotreba devojčica i žena žrtava trgovine ljudima u digitalnom prostoru.

U ovoj, novoj analizi „Ispred ekrana – istraživanje o rodno zasnovanom nasilju u digitalnom prostoru” fokus je u većoj meri na opštoj populaciji devojaka završnih razreda srednjih škola iz triju gradova u Srbiji – Beograda, Niša i Subotice. Istraživanje je sprovedeno u prvoj polovini 2022, sa ciljem ispitivanja učestalosti, oblika i tipova rodno zasnovanog nasilja koje ova ciljna grupa kao takve prepoznaje u digitalnom prostoru. Bezbednost u digitalnom prostoru predstavlja jedno od ključnih pitanja istraživanja, naročito kada se radi o devojkama i većem nivou njihove izloženosti digitalnom nasilju u odnosu na mladiće. Zbog toga je pitanje bezbednosti zauzelo i ključno mesto u ovom istraživanju, posebno zato što rezultati ukazuju na to da ispitanice u najvećem procentu (njih 78 odsto), smatraju da nisu jednako bezbedne u digitalnom prostoru kao i mladići.

Više od polovine ispitanica (njih 53,2 odsto) navodi da su preživele nasilje u digitalnom prostoru, kao i da poznaju vršnjakinju koja je preživela digitalno nasilje. Ovi iskazi potkrepljeni su i stavovima devojaka da su one u većoj meri izložene nasilju u odnosu na muškarce.

Zabrinjavajući podatak s tim u vezi uočava se takođe kod 53,2 odsto ispitanica koje su navele da devojke ne mogu biti krive za nasilje koje im se dešava, bez obzira na sadržaj koji postavljaju u digitalnom prostoru. S druge strane, četvrtina ispitanica navodi da devojke imaju odgovornost i da treba da biraju sadržaj koji postavljaju na mreže. Nalaz nije iznenađujući, budući da je praksa pokazala da postojeći pravni okviri nisu dovoljni da se izbore s digitalnim rodno zasnovanim nasiljem. Na ovaj problem direktno se reflektuje i slaba društvena podrška za rešavanje ovog pitanja, tako da većini žrtava najčešće ostaje samo da se povuku iz digitalnog prostora i napuste virtuelni svet. Ovo je, zapravo, česta pogrešna poruka koja se upućuje ženama i devojčicama, da postoji bilo kakvo opravdanje za nasilje koje se nad njima čini. Za for-

malno prijavljivanje nasilja u digitalnom prostoru odlučilo bi se tek oko 10 odsto ispitanica, što još jednom potvrđuje da je pred svima nama važan zadatak – jačanje pre svega društvenog odgovora, koji ne svaljuje krivicu na žrtvu za pretrpljeno nasilje, kao i kreiranje prostora koji neguje iskustvo preživelih i sistemski sprečava ponavljanje istih praksi. Svedočenja o pojedinačnim iskustvima devojaka prilikom korišćenja komunikacionih tehnologija i interneta potvrđuju da je veza između rodni stereotipa i rodno zasnovanog nasilja čvrsto ukorenjena, zbog čega se važnost postojanja snažnog, ciljanog i neprekinutog odgovora na uzroke ovog problema mora podići na viši nivo.

Kako autorke istraživanja navode, širenje uticaja digitalnih mreža ne samo da je pojačalo postojeće oblike muškog nasilja već je stvorilo nove mehanizme za nanošenje štete devojčicama i ženama. Zbog toga, zadatak svih nas postaje još važniji i značajniji. Misao francuske filozofkinje Simon de Bovoar da nikada ne zaboravimo da je „dovoljna samo jedna politička, ekonomska ili verska kriza da se prava žena dovedu u pitanje” podseća nas da istrajemo i znamo bolje. Naročito danas kada shvatamo i razumemo da ljudska prava, a naročito ženska prava, moraju iznova i iznova da se osvajaju.

*Za organizaciju „Atina”,
urednica istraživanja Zorana Parezanović,
maja 2022. u Beogradu*

UVOD

Razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija ubrzao je i olakšao ljudske kontakte, učinio da razmena ideja i informacija prevaziđe državne granice i ukine pojam geografske udaljenosti, dok su komunikacija i odnosi među ljudima postali intenzivniji i u znatnoj meri virtuelni. S druge strane, ova otvorenost komunikacije, mogućnost da se zajednice i pojedinci na internetu povežu, kao i sama upotreba digitalnih sredstava komunikacije, doveli su do novih oblika diskriminacije, nasilja, nezabilaznog govora mržnje (hate speech³) i kršenja ljudskih prava.

Digitalne tehnologije sve se više koriste kao sredstvo za vršenje nasilja nad ženama, koje nije ograničeno na fizički prostor, pošto se ono vrši i putem SMS poruka, poziva, društvenih mreža, targetiranjem, proganjanjem, ali i na druge načine. Internet i društvene mreže postale su, nažalost, okruženje gde se žene ne osećaju sigurno i bezbedno.

Novе tehnologije zauzele su primaran i privilegovan prostor u životima ljudi, a to je naročito postalo vidljivo od početka pandemije kovida 19. Istraživanje iz 2020. godine, sprovedeno na uzorku od 14.000 devojčica iz 31 zemlje, pokazalo je da se više od polovine ispitanica češće suočava s nasiljem na internetu nego na ulici, kao i da je 58 odsto devojčica preživelo digitalno nasilje.⁴ Širenje uticaja društvenih mreža ne samo da je pojačalo postojeće oblike muškog nasilja već je stvorilo i nove mehanizme za nanošenje štete devojčicama i ženama na internetu. U prilog tome govore i nalazi agencije Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena UNWOMEN, koji otkrivaju da je svaka treća žena pretrpela neki oblik digitalnog nasilja do svoje 15. godine, a tu su uključeni nepoželjni, uvredljivi i eksplicitni mejlovi, kao i SMS poruke. Takođe, isti podaci govore u prilog tome da je rizik od digitalnog nasilja veći kod devojaka između 18 i 29 godina.⁵

Digitalno nasilje koje se vrši nad ženama i devojčicama ima nesagledive posledice i često se preliva i na fizički prostor, čime se sužava ili čak onemogućava polje za delovanje ovih žena, za njihov aktivizam, borbu za ravnopravnost i razvijanje zajednice po meri svih. Upravo suprotno, ovo nasilje čini da se izolovanost i nejednakost žena samo povećava, odnosno da se kreira začarani krug nasilja iz kojeg one teško mogu da izađu.

³ <https://www.ala.org/advocacy/intfreedom/hate>, pristupljeno 1. marta 2022.

⁴ The State of the World's Girls Report "Free to be online", Plan International, 2020.

⁵ <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures#notes>.

Definisanje problema

Sajber (cyber) ili tehnološki omogućeno rodno zasnovano nasilje je oblik rodne nejednakosti i diskriminacije koje se vrše u digitalnom okruženju.⁶

Digitalno nasilje možemo definisati kao zloupotrebu digitalne tehnologije (interneta ili mobilnih telefona) sa ciljem da se druga osoba uznemiri, povredi, ponizi ili da joj se nanese neka vrsta štete⁷. Hinduja i Patchhin (2008) o digitalnom nasilju govore kao o vrsti zlostavljanja koju čine akcije izvedene putem digitalnih tehnologija sa ciljem da se osoba povredi direktno ili indirektno. Te akcije uključuju širok spektar ponašanja, poput verbalnog zlostavljanja, anonimnih poziva, ucene, dovođenja žrtve u neugodne situacije, kao i ponižavanja. Osim termina digitalno nasilje, u literaturi nailazimo i na druge srodne termine: elektronsko nasilje, nasilje na internetu, onlajn nasilje, sajbernasilje, maltretiranje u digitalnom svetu.

Kompleksnost problema digitalnog nasilja dolazi od fuzije različitih oblika zlostavljanja – verbalnog, emocionalnog, seksualnog, zatim od fizičke torture i eksploatacije. Ono je specifično zbog toga što „ima” široku publiku koja može kontinuirano da prati proces zlostavljanja, kao i zbog toga što tragovi ovog zlostavljanja zauvek ostaju na internetu.⁸

Iako se radi o nasilju koje je sveprisutnije, sajber ili digitalno nasilje zapravo se ne razlikuje od drugih oblika nasilja nad ženama upravo zato što s njima deli osnovni cilj, a to je dominacija muškaraca nad ženama i očuvanje muške pozicije moći u odnosu na žene.

Istraživanje koje je 2018. sproveo UNICEF u saradnji s Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, u okviru projekta „Bezbedan internet za celu porodicu”, pokazalo je da deca u sve ranijem uzrastu počinju da koriste internet, a roditelji nemaju dovoljno znanja i veština da ih zaštite od mogućih zloupotreba.⁹ To znači da su riziku od digitalnog nasilja izložena i deca, kao i da se taj rizik stalno povećava, s obzirom na to da digitalne tehnologije počinju da se koriste u sve mlađem uzrastu.

⁶ <https://www.globalcitizen.org/en/content/what-is-online-gender-based-violence-2/>, posećeno 1. marta 2022.

⁷ <https://www.unicef.org/serbia/media/5771/file/Digitalno%20nasilje.pdf>.

⁸ https://nwb.savethechildren.net/sites/nwb.savethechildren.net/files/library/Najbolje%20prakse%20podr%C5%A1ke%20deci%20zrtvama%20nasilja%20u%20digitalnom%20okruženju_2019.pdf.

⁹ https://nwb.savethechildren.net/sites/nwb.savethechildren.net/files/library/Najbolje%20prakse%20podr%C5%A1ke%20deci%20zrtvama%20nasilja%20u%20digitalnom%20okruženju_2019.pdf, posećeno 7. marta 2022.

Seksualno rodno zasnovano nasilje u digitalnom okruženju (digitalno SRZN) takođe je fenomen u porastu. Pošto pogađa uglavnom žene starosti od 18 do 24 godine, potrebno je da ga sagledavamo pre svega iz rodne perspektive.¹⁰ Podaci govore da su žene čak 27 puta više izložene zlostavljanju u digitalnoj sferi nego muškarci¹¹. Ovu ogromnu nesrazmeru u izloženosti digitalnom nasilju muškaraca i žena (naročito onih između 18 i 29 godina) potvrdio je i „Pew centar”, čije je istraživanje pokazalo da su žene najviše izložene teškim oblicima nasilja. Ovo nasilje jednako pogađa i devojčice: jedna od četiri devojčice prijavila je da je bila uhođena ili seksualno uznemiravana bar jednom, dok su devojke primarne mete pornografskih sadržaja.¹² Iz svih predočenih podataka možemo zaključiti da u digitalnom okruženju postoji hijerarhija moći, kao i heteroseksualnih i patrijarhalnih normativa.¹³

Dodatnu opasnost kod seksualno rodno zasnovanog nasilja predstavlja činjenica da mnogi digitalni prostori nemaju dovoljno pravila niti propisa kojima bi zaštitili devojčice i žene od ove vrste nasilja, zbog čega se ni počiniooci ne suočavaju sa odgovarajućim posledicama. Takođe, važan faktor u održavanju ovog nasilja čine i države, budući da se često suzdržavaju od regulisanja ovog prostora ili ga regulišu nesistematično,¹⁴ prepoznajući tek neke oblike kao kriminalne delikte, i to bez adresiranja rodne komponente nasilja (takav je slučaj u zakonodavstvima Belgije, Češke, Španije i Francuske). Ipak, velika odgovornost leži i na kompanijama koje posluju u sferi digitalnih komunikacija, jer mnoge od njih ne primenjuju adekvatne politike suzbijanja i kažnjavanja nasilja, pravdajući se njegovim postojanjem u fizičkom prostoru i odbacujući sopstvenu odgovornost za širenje nasilja u digitalnom prostoru. Upravo zbog toga žrtve digitalnog nasilja najčešće mogu samo da se povuku iz ovog prostora i odu u izolaciju.

Tokom pandemije kovida 19 rizici od digitalnog rodno zasnovanog nasilja znatno su porasli usled ograničenja kretanja i socijalne izolacije, kao i veće upućenosti ranjivih grupa, kao što su žene i devojčice, na

¹⁰ https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/hernetherrights_report_2017_for_web.pdf, posećeno 7. marta 2022.

¹¹ Jamie Bartlett and Richard Norrie and Sofia Patel and Rebekka Rumpel and Simon Wibberley, Demos, “Misogyny on Twitter”, May 2014, available online at https://www.demos.co.uk/files/MISOGYNY_ON_TWITTER.pdf.

¹² https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/hernetherrights_report_2017_for_web.pdf, posećeno 7. marta 2022.

¹³ Shaw, Adrienne. 2014. “The Internet is full of jerks, because the world is full of jerks: What feminist theory teaches us about the Internet.” *Communication and Critical/Cultural Studies* 11(3): 273–277.

¹⁴ Više: Combating gender-based violence: Cyber violence, European added value assessment, European Parliamentary Research Service, mart 2021.

digitalni svet. Rizici od digitalnog rodno zasnovanog nasilja posebno su izraženi kod onih žena i devojčica koje su bile izložene različitim oblicima diskriminacije i u fizičkom prostoru, a rast ovog rizika u korelaciji je sa faktorima poput njihovog migracionog statusa, nacionalnosti, invaliditeta, veroispovesti, seksualne orijentacije, političkog opredeljenja ili društvene prepoznatljivosti.¹⁵

Empirijska istraživanja o zlostavljanju i agresivnom ponašanju upotrebom digitalnih tehnologija razvijala su se oko tri glavne linije:

- (a) digitalno nasilje u adolescenciji,
- (b) seksualno motivisano digitalno nasilje koje su odrasli počinili prema maloletnicima,
- (c) digitalno nasilje na osnovu pola/roda, uključujući i partnersko nasilje.

U cilju prevencije i podizanja svesti o digitalnom nasilju nad devojčkama mlađeg uzrasta, tj. tinejdžerkama, organizacija „Atina” sproveda je, uz podršku Populacionog fonda Ujedinjenih nacija (UNFPA), istraživanje o stavovima devojčaka uzrasta od 18 i 19 godina o digitalnom nasilju u Srbiji. Jedan od ciljeva ovog istraživanja bilo je i informisanje mladih i unapređenje njihovog znanja, kao i osnaživanje devojčica i devojčaka da prepoznaju i preveniraju seksualno rodno zasnovano nasilje u digitalnom okruženju, onoliko koliko je to u njihovoj moći. Rezultati istraživanja nedvosmisleno pokazuju da su devojke izložene ovoj vrsti nasilja, kao i da su mehanizmi zaštite kojima se one okreću predominantno usmereni na povlačenje iz digitalne sfere i preduzimanja samoinicijativnih postupaka kako bi se zaštitile.

¹⁵ GREVIO General Recommendation No. 1 on the digital dimension of violence against women adopted on 20 October 2021, pristupljeno 4. marta 2022.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Potreba za sprovođenjem ovog istraživanja nastala je iz prethodnog istraživačkog iskustva i rezultata dobijenih istraživanjem „Iza ekrana – Analiza zloupotrebe žrtava trgovine ljudima u digitalnom okruženju”, sprovedenim 2020. godine, koje se odnosilo na zloupotrebe žrtava trgovine ljudima u digitalnom okruženju.¹⁶ Naime, u tom istraživanju učestvovalo je 178 devojaka i žena sa iskustvom eksploatacije i trgovine ljudima, i skoro 70 odsto njih posvedočilo je da je pre, tokom i/ili nakon iskustva nasilja kojem su bile izložene u fizičkom prostoru, pretrpelo i digitalno SRZN.

S druge strane, u prethodnoj fazi sprovođenja projekta „Sa devojkama i za devojke – podrška lokalnim kancelarijama za mlade u podizanju svesti o rodnoj ravnopravnosti”, nastalo je i istraživanje „Budućnost je u tvojim rukama – Analiza korelacije između rodni stereotipa i rodno zasnovanog nasilja”,¹⁷ koje nije eksplicitno obuhvatalo komponentu nasilja u digitalnom prostoru, zbog čega je potreba za istraživanjem ove vrste nasilja postala evidentna.

Imajući u vidu podatke dobijene u pomenutim istraživanjima, jasno se nameće pitanje bezbednosti devojaka u digitalnom prostoru i mogućnosti (samo)zaštite od digitalnog SRZN. Zbog toga je, uz podršku Populacionog fonda Ujedinjenih nacija, tokom februara i marta 2022, sprovedeno istraživanje o korelaciji rodno zasnovanog nasilja i digitalnog okruženja. Tokom istraživačkog procesa korišćen je mešoviti istraživački dizajn, odnosno kombinovani su kvalitativni i kvantitativni metodi istraživanja.

Kvantitativni deo istraživanja sproveden je putem onlajn upitnika, kreiranih sa ciljem ispitivanja stavova devojaka o digitalnom seksualnom rodno zasnovanom nasilju, njihovih znanja o tom problemu, rizicima i mogućnostima (samo)zaštite u digitalnom prostoru. Upitnik su popunile 594 devojke uzrasta 18 i 19 godina, učenice trećeg i četvrtog razreda srednjih škola iz Beograda, Niša i Subotice.

¹⁶ „Iza ekrana – Analiza zloupotrebe žrtava trgovine ljudima u digitalnom okruženju”, Udruženje građana „Atina”, Beograd, 2020.

¹⁷ U ovoj publikaciji predstavljeni su rezultati istraživanja sprovedenog u drugoj polovini 2018. godine u pet opština i gradova u Srbiji – Obrenovcu (Beograd), Vranju, Novom Pazaru, Jagodini i Kikindi, s devojkama završnih razreda srednjih škola, sa ciljem da se ispitaju njihovi stavovi i iskustva o rodnom ulogama i rodno zasnovanom nasilju.

Poziv za učešće u istraživanju dobile su ukupno 43 srednje škole, izabrane metodom slučajnog uzorka. Na poziv za učešće u istraživanju odazvale su se 24 škole – 11 srednjih škola iz Beograda, osam iz Niša i pet srednjih škola iz Subotice. Na taj način obuhvaćene su škole različitih obrazovnih profila, kao i različita područja u kojima devojke žive (ruralne i urbane sredine). Ovaj broj srednjih škola obuhvaćen istraživanjem predstavlja skoro 10 odsto od ukupnog broja srednjih škola u Republici Srbiji, zbog čega se uzorak istraživanja može smatrati relevantnim.¹⁸

Pomenuta tri grada izabrana su zbog njihove geografske raspoređenosti, Subotica je na severu, Niš na jugu, a Beograd kao glavni grad nalazi se u centralnom delu Srbije. Školama su prvo slana pozivna pisma, u kojima je bio opisan projekat, kao i ciljevi istraživanja. Zatim je, u direktnom kontaktu s predstavnicima/cama škola, najčešće kroz stručne službe škola, odnosno psihologa/škinja i pedagoga/škinja koji rade u ovim službama, dogovarana distribucija upitnika ka učenicama, dok je u drugim situacijama upitnik distribuiran preko predmetnih nastavnika/ca (na časovima građanskog vaspitanja, psihologije, sociologije ili tokom časova razrednog starešinstva). Učešće u istraživanju bilo je dobrovoljno i anonimno; upitnik je sadržao izbor odgovora na ponuđena pitanja, dok je na samom kraju učesnicama ostavljena mogućnost da daju komentar i izraze svoje mišljenje. Upitnici su se odnosili na prepoznavanje nasilja u digitalnom okruženju, mehanizme samozaštite i preporuke za dalje kampanje prevencije digitalnog SRZN među mladima.

Kvalitativni deo istraživanja podrazumevao je sprovođenje po jedne fokus grupe u svakom gradu – Nišu, Beogradu i Subotici. Na fokus grupama učestvovalo je 30 učenica i na njima su deljena međusobna saznanja ispitanica o seksualnom rodno zasnovanom nasilju koje se dešava u digitalnoj sferi, o tome kako prepoznati specifične oblike ovog nasilja, kako ga razumeti i tumačiti, i kako se od njega zaštititi.

Ograničenja istraživanja

Ograničenje istraživanja ogleda se prvenstveno u obuhvatu uzorka koji, iako značajan, nema reprezentativnost u smislu prikazivanja prosečnih stavova devojaka o digitalnom nasilju. Međutim, budući da je uzorak raznolik, obuhvata različite obrazovne profile i geografska područja, dovoljan je za kreiranje načelnih pretpostavki o digitalnom rodno zasnovanom nasilju, kao i preporuka za sprečavanje digitalnog nasilja.

¹⁸ <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/statisticalrelease?p=8643&a=11&s=1103?s=1103>, prisutpljeno 4. marta 2022.

Drugo ograničenje istraživanja ogleda se u kvalitativnom delu uzorka, odnosno u onlajn popunjavanju upitnika, pa se zbog toga ne može u potpunosti tvrditi ispunjenost uzrasnog i rodnog kriterijuma. Međutim, ovo ograničenje prevaziđeno je u znatnoj meri distribucijom upitnika posredstvom predmetnih nastavnika/ca, psihologa/škinja u stručnim službama srednjih škola koje ispitanice u ovom istraživanju pohađaju.

NORMATIVNI OKVIR

Za razumevanje pojma i opsega digitalnog nasilja, potrebno je da se prvo osvrnemo na zakonodavni okvir i sagledamo kako je ono definirano i sankcionisano pozitivnim propisima Republike Srbije. Digitalno nasilje i zlostavljanje, prema članu 111. Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja, podrazumeva „svaku zloupotrebu informaciono-komunikacionih tehnologija koja može da ima za posledicu povredu druge ličnosti i ugrožavanje dostojanstva, i ostvaruje se slanjem poruka elektronskom poštom, SMS-om, MMS-om, putem veb-sajta (website), četovanjem, uključivanjem u forume, socijalne mreže i drugim oblicima digitalne komunikacije”.¹⁹ S druge strane, Krivični zakon Republike Srbije prepoznaje krivična dela koja su protiv bezbednosti računarskih podataka u glavi 27, u kojoj su obuhvaćene računarske prevare, pravljenje, nabavljanje i davanje drugom sredstva za izvršenje krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka i dr.²⁰ Dalje, prema Zakonu o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, ovaj oblik kriminala se definiše kao „vršenje krivičnih dela kod kojih se kao objekat ili sredstvo izvršenja javljaju računari, računarski sistemi, računarske mreže, računarski podaci, kao i njihovi proizvodi u materijalnom ili elektronskom obliku”.²¹ Što se tiče postupanja škola u vezi sa prepoznavanjem i sprečavanjem svih oblika nasilja, što podrazumeva i digitalno nasilje, one se pre svega rukovode Zakonom o osnovama obrazovanja i vaspitanja, kao i Pravilnikom o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje („Službeni glasnik RS”, broj 30/10).²²

Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u slučaju nasilja definiše tri nivoa nasilja, a škola ima obavezu da kao oblik nasilja prepozna i digitalno nasilje. Pravilnik spominje elektronsko nasilje i zlostavljanje koje se definiše kao „zloupotreba informacionih tehnologija koja može da ima za posledicu povredu druge ličnosti i ugrožavanje dostojanstva i ostvaruje se slanjem poruka elektronskom poštom, SMS/MMS-om, pu-

¹⁹ Zakon o osnovama obrazovanja i vaspitanja („Sl. glasnik RS”, brojevi 88/2017, 27/2018 – dr. zakoni, 10/2019, 27/2018 – dr. zakon, 6/2020 i 129/2021).

²⁰ Krivični zakonik Republike Srbije („Službeni glasnik RS”, brojevi 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019).

²¹ Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala („Službeni glasnik RS”, brojevi 61/2005 i 104/2009).

²² Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje („Službeni glasnik RS”, broj 30/10), dostupno na: Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje (paragraf.rs).

tem veb-sajta, četovanjem, uključivanjem u forume, socijalne mreže i slično”.²³ Publikacija „Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje”, koju je objavio „Autonomni ženski centar”, sadrži detaljan prikaz digitalnog nasilja u skladu s Pravilnikom o protokolu postupanja.²⁴

Kada govorimo o digitalnom nasilju, mora se poći od samog pojma **digitalnog sadržaja** i utvrditi na koje informacije se on tačno odnosi. Digitalni sadržaj podrazumeva sve informacije koje se mogu preuzeti ili deliti putem elektronskih medija, a to obuhvata sve sadržaje na Facebooku, Twitteru, statuse, fotografije, video-zapise, blogove, postove, audio-zapise, igrice, e-knjige ili SMS poruke. Svaki pojedinac koji učestvuje u digitalnom prostoru zapravo kreira digitalni sadržaj.²⁵ S druge strane, pojam **digitalnog okruženja** odnosi se na sve informacione i komunikacione tehnologije (u daljem tekstu: IKT) i obuhvata internet, mobilne i povezane tehnologije i uređaje, digitalne mreže, baze podataka, sadržaje i usluge.²⁶ Nakon sagledavanja normativnih okvira, kao i definicije digitalnog sadržaja i digitalnog nasilja, **digitalnu zloupotrebu** možemo definisati kao svaki oblik zloupotrebe koji se dogodi na internetu, putem telefonskog uređaja, kompjutera, laptopa, tableta ili bilo kog drugog sredstva elektronske komunikacije, a koja za cilj ima zastrašivanje, uznemiravanje i nanošenje povrede drugoj osobi.²⁷

Ono što digitalno nasilje ipak razlikuje od nasilja u fizičkom prostoru jeste: visok stepen anonimnosti nasilnika, stalna dostupnost žrtve, beskonačna publika i trajnost učinjenog.²⁸ Jedna od karakteristika digitalnog nasilja jeste činjenica da nasilnici putem digitalnih uređaja mogu da pristupe žrtvi u bilo koje vreme i s bilo kog mesta, tako da ciljana osoba postaje stalna meta (re)viktimizacije. Specifičnost digitalnog nasilja ogleda se i u tome da je teško kontrolisati broj osoba koje su uključene u nasilne incidente; zatim, činjenicu da se informacije mogu trajno sačuvati, odnosno kada se digitalni sadržaj jednom plasira, teško ga je u potpunosti uništiti; takođe, kada su u pitanju maloletna lica, kontrola odraslih članova porodice je minimalna.²⁹

U kontekstu ovog istraživanja, važno je da pomenemo još jedno od osnovnih ljudskih prava, a to je pravo na privatnost i zaštitu podataka

²³ *Digitalno-nasilje-protiv-zena-i-devojica.pdf* (mogudanecu.rs).

²⁴ *Digitalno-nasilje-protiv-zena-i-devojica.pdf* (mogudanecu.rs).

²⁵ Mullan, Eileen, “What is Digital Content?”, EContent Magazine, Information Today Inc, 2011.

²⁶ Dostupno na sajtu Saveta Evrope: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjektId=09000016808b79f7.

²⁷ Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala („Sl. glasnik RS”, brojevi 61/2005 i 104/2009).

²⁸ Belsey, 2006.

²⁹ *Digitalno nasilje-Izvestaj 2013.docx* (mpn.gov.rs).

o ličnosti. Ova prava su garantovana članom 12 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, članom 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima, kao i članom 16 Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta.³⁰ Standardi u zaštiti podataka o ličnosti kontinuirano se unapređuju, pa su tako novi standardi uređeni kroz Opštu uredbu o zaštiti podataka o ličnosti Evropske unije (poznata kao GDPR). Na osnovu ove Uredbe 2018. godine u Republici Srbiji donet je Zakon o zaštiti podataka o ličnosti.³¹ Prema ovom zakonu, pravo na privatnost obuhvata širok krug prava, od kojih se jedan odnosi i na zaštitu ličnih podataka. Lični podaci su oni podaci koji se odnose na osobu i na osnovu kojih se ona može identifikovati.³²

U ovom istraživanju korišćena je definicija koju preporučuju Ujedinjene nacije, po kojoj se digitalno nasilje usmereno na žene i devojčice razume kao skup različitih načina na koje internet pogoršava, uvećava ili promovise zlostavljanje žena i devojaka, uključujući strategije kontrole, izolacije, obezvređivanja i ponižavanja, pretnji, zastrašivanja, prinude, seksualnog zlostavljanja i seksističkih komentara i šala.³³

Kao jedan od faktora prevencije digitalnog nasilja i zloupotrebe, predviđa se da svaka osoba mora biti u potpunosti informisana o tome kako se rukovodi njenim privatnim podacima. Set ovih prava važi i u digitalnom okruženju, tj. na društvenim mrežama, mobilnim aplikacijama, igricama i sl.

Rasprostranjenost digitalnog nasilja – sagledavanje problema

Digitalno nasilje je predmet istraživanja više od jedne decenije, i u tom periodu su obavljene brojne analize koje su ispitivale rasprostranjenost digitalnog nasilja među mladima. Rezultati ovih istraživanja variraju, budući da su uslovljeni različitim životnim okolnostima (društvenim,

³⁰ Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori”, broj 15/90 i „Sl. glasnik SRJ – Međunarodni ugovori”, brojevi 4/96 i 2/97).

³¹ Zakon o zaštiti podataka o ličnosti („Službeni glasnik RS”, broj 87/2018), https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_podataka_o_licnosti.html.

³² To su: ime i prezime osobe, adresa stanovanja, IP adresa, e-mail adresa, fotografija, lokacija na kojoj se osoba nalazi, podaci iz zdravstvenog kartona, podaci koji se prikupljaju posredstvom kolačića (cookies), podaci koji služe za profilisanje (ekonomsko stanje, lična interesovanja, ponašanje, kretanje, potrošačke navike itd.). Zakon o zaštiti podataka o ličnosti predviđa niz prava za svakog pojedinca, a to podrazumeva pravo osobe da zna koji njeni lični podaci se koriste, u koje svrhe, koliko dugo se čuvaju i s kim mogu da se podele.

³³ Rebollo-Catalan, A., & Mayor-Buzon, V. (2020). Adolescent bystanders witnessing cyber violence against women and girls: what they observe and how they respond. *Violence against women*, 26 (15-16), 2024-2040.

kulturološkim...). Već pomenuti godišnji izveštaj: *State of the World's Girls report*, nastao na osnovu ispitivanja 14.000 devojčica i devojaka, ukazuje na to da je više od polovine (52 odsto) njih doživelo neki oblik nasilja u digitalnoj sferi, uključujući preteće poruke, seksualno uznemiravanje i deljenje privatnih sadržaja bez pristanka, dok je u isto vreme 64 odsto navelo da poznaje devojku koja je doživela neki vid digitalnog nasilja.

Da bismo u potpunosti razumeli rodnu dinamiku vezanu za nasilje u digitalnom prostoru, potrebno je detaljnije ispitivati iskustva devojaka o digitalnom rodno zasnovanom nasilju. Istraživanje koje je sprovedeno u Americi u 703 škole pokazuje da su devojčice češće prijavljivale uznemiravanje nego dečaci.³⁴ Ove činjenice potvrđuju i druge studije koje ukazuju i na to da dečaci smatraju kako je digitalno nasilje manje povređujuće u odnosu na tradicionalne oblike nasilja (fizičko, psihičko itd.), dok devojčice smatraju da je digitalno nasilje više povređujuće od tradicionalnih oblika i da je teže izaći iz začaranog kruga digitalnog nasilja.³⁵ Postojeće studije ukazuju na jasan uticaj usvojenih, tradicionalnih rodni uloga na stavove i doživljaj nasilja. One jasno ukazuju na to da su svi oblici nasilja, uključujući i digitalno, rodno zasnovani i usmereni prema ženama i devojčicama.

Evropski institut za rodnu ravnopravnost sproveo je 2017. istraživanje koje ukazuje da je jedna od deset žena iskusila neki oblik digitalnog nasilja do svoje 15. godine. Posebno su zabrinjavajuća predviđanja da će svaka treća žena postati žrtva digitalnog nasilja u nekom trenutku svoga života. Istraživanje je takođe ukazalo i na negativne implikacije koje internet i društvene mreže imaju na razvoj nasilja u intimnim partnerskim odnosima među adolescentima,³⁶ međutim i pored dostupnih podataka još uvek je nedovoljno istraživačkih rezultata o digitalnom nasilju nad adolescentima/kinjama, o rasprostranjenosti nasilja, kao i o mehanizmima reagovanja na nasilje.

³⁴ Reed, Lauren A.; Conn, Kourtney; Wachter, Karin (2020). Name-calling, jealousy, and break-ups: Teen girls' and boys' worst experiences of digital dating. *Children and Youth Services Review*, 108(), 104607–. doi:10.1016/j.childyouth.2019.104607.

³⁵ Stonard, K. E., Bowen, E., Walker, K., & Price, S. A. (2015). "They'll always find a way to get to you:" Technology use in adolescent romantic relationships and its role in dating violence and abuse. *Journal of Interpersonal Violence*, 1-35.

³⁶ McMahon, S., Palmer, J. E., Banyard, V., Murphy, M., & Gidycz, C. A. (2017). Measuring bystander behavior in the context of sexual violence prevention: Lessons learned and new directions. *Journal of Interpersonal Violence*, 32, 2396-2418. doi:10.1177/0886260515591979.

U isto vreme, fokus dosadašnjih međunarodnih istraživanja pomerio se ka svedocima/kinjama nasilja,³⁷ s posebnom pažnjom na razumevanje i prevenciju digitalnog nasilja u vršnjačkim grupama.³⁸ Nedavne studije su pokazale da aktivno pomaganje svedocima/kinjama vršnjačkog digitalnog nasilja može smanjiti uticaj i obim nasilja koje se vrši nad žrtvom.³⁹ Takođe, nedostaju i informacije o mehanizmima reagovanja mladih na žrtve digitalnog nasilja zbog čega jedan od fokusa istraživanja čine mehanizmi reagovanja na nasilje, kako bi se mladi senzibilisali i osnažili da reaguju na sve oblike nasilja, bez obzira na to gde se ono dešava.

Martin-Montilja (2016) je u svom istraživanju utvrdio da su najčešći oblici digitalnog nasilja tokom adolescencije sledeći: razmena lozinki za društvene mreže; postavljanje osetljivog sadržaja (fotografija, video-klipova) na društvene mreže, koji bi mogao da naškodi osobi; krađa lozinke za elektronsku poštu; pretnje otkrivanjem podataka, video-snimaka i fotografija; kontrolisanje društvenih mreža od strane partnera.⁴⁰ Drugi istraživači su otkrili da se rasprostranjenost digitalnog nasilja u velikoj meri razlikuje u zavisnosti od vrste nasilja, a neke studije su pokazale da veći broj dečaka neovlašćeno postavlja osetljive fotografije sa seksualnim ili agresivnim sadržajem. Istraživanja takođe govore o tome da je veći broj devojaka pod pritiskom da rade stvari protiv svoje volje pod pretnjom da će njihove intimne fotografije ili razgovori biti objavljeni.⁴¹ Prema dosadašnjim studijama, devojke provode prosečno šest sati dnevno u digitalnom prostoru,⁴² što ih dodatno izlaže digitalnom nasilju. Ovu nepovoljnu situaciju dodatno pogoršavaju mediji nameta-

³⁷ Machakova, H., Dedkova, L., Sevcikova, A., & Cerna, A. (2018). Bystanders' supportive and passive responses to cyberaggression. *Journal of School Violence*, 17, 99-110. doi:10.1080/15388220.2016.1222499.

³⁸ Rebollo-Catalan, A., & Mayor-Buzon, V. (2020). Adolescent bystanders witnessing cyber violence against women and girls: what they observe and how they respond. *Violence against women*, 26 (15-16), 2024-2040.

³⁹ Song, J., & Oh, I. (2018). Factors influencing bystanders' behavioral reactions in cyberbullying situations. *Computers in Human Behavior*, 78, 273-282. doi:10.1016/j.chb.2017.10.008.

⁴⁰ Martín-Montilla, A., Pazos-Gómez, M., Montilla-Coronado, M. V., & Romero-Oliva, C. (2016). Una modalidad actual de violencia de género en parejas de jóvenes: Las redes sociales [Current mode of gender violence in couples of young people: social networks]. *Educación XX1*, 19, 405-429.

⁴¹ Álvarez-García, D., Barreiro-Collazo, A., & Núñez, J. C. (2017). Cyberaggression among adolescents: Prevalence and gender differences. *Comunicar*, 50, 89-97. doi:10.3916/C50-2017-08.

⁴² Twenge, J. M., Martin, G. N., & Spitzberg, B. H. (2018). Trends in US Adolescents' media use, 1976–2016: The rise of digital media, the decline of TV, and the (near) demise of print. *Psychology of Popular Media Culture*. Advanced online publication.

njem fotografija koje naglašavaju seksualno izražavanje, kao poželjan i prihvatljiv fizički izgled potvrđen od drugih.⁴³

S druge strane, istraživanja o temi digitalnog nasilja u Srbiji, nažalost, ne prate svetske trendove i nisu toliko brojna. Prvi veći projekat u ovoj oblasti u Srbiji, „Škola bez nasilja”, u fokusu je imao ispitivanje samo nekih oblika digitalnog nasilja, a uglavnom se bazirao na istraživanju njegovih „tradicionalnih” oblika.⁴⁴ Posebno istraživanje o korišćenju digitalne tehnologije, rizicima i zastupljenosti digitalnog nasilja među učenicima u Republici Srbiji sprovedeno je 2013. i ono je pokazalo da više od 90 odsto učenika/ca u Srbiji koristi računar, a da internet ne koristi samo tri procenta srednjoškolaca/ki. Dalje, to istraživanje je utvrdilo da svakodnevni pristup internetu ima 90 odsto srednjoškolaca/ki, te da 92 odsto njih ima profile na nekoj od društvenih mreža. Oko 84 odsto srednjoškolaca/ki bar jednom je bilo izloženo nekom riziku na internetu, a najčešći rizici su deljenje ličnih podataka, komunikacija i susreti s nepoznatim osobama. Neki oblik digitalnog nasilja doživelo je dve trećine učenika i to uznemiravanje preko telefona, SMS porukama ili putem društvenih mreža.⁴⁵ Kao češći počinioci digitalnog seksualnog nasilja među vršnjacima, identifikovani su dečaci.⁴⁶ I pored malog broja istraživanja koja su u ovoj oblasti sprovedena u Srbiji, njihovi podaci nesumnjivo potvrđuju nalaze prethodno pomenutih međunarodnih istraživanja.

⁴³ Bay-Cheng, L. Y. (2015). The agency line: a neoliberal metric for appraising young women’s sexuality. *Sex Roles*, 73, 279–291.

⁴⁴ Verbalno nasilje (vređanje, ismevanje), širenje laži i spletkarenje, te pretnje i zastrašivanja... vređanje, davanje pogrđnih imena, zatim socijalno i psihološko nasilje – ismevanje, ogovaranje, širenje laži, dok je fizičko nasilje na trećem mestu po učestalosti.

⁴⁵ Popadić, D., Kuzmanović, D. Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji. UNICEF. Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. 2013; dostupno na: <http://sbn.mpn.gov.rs/clientpub/uploads/Digitalno%20nasilje-lzvestaj%202013.pdf>.

⁴⁶ Reed, Lauren A.; Conn, Kourtney; Wachter, Karin (2020). Name-calling, jealousy, and break-ups: Teen girls’ and boys’ worst experiences of digital dating. *Children and Youth Services Review*, 108(), 104607–. doi:10.1016/j.childyouth.2019.104607.

TIPOVI DIGITALNOG NASILJA

Da bismo u potpunosti razumeli digitalno nasilje, i planirali odgovor na njega, moramo utvrditi i koje dominantne oblike prepoznaju oni koji su ga doživeli. U istraživanju koje je organizacija „Atina” sproveda tokom 2020. godine, koje je u svom fokusu imalo digitalne zloupotrebe kojima su bile izložene žene i devojke žrtve trgovine ljudima, utvrđeni su i opisani sledeći oblici nasilja nad ženama u digitalnom okruženju:

sajberproganjanje;

sajberzlostavljanje;

doksing/targetiranje;

sajber seksualno uznemiravanje;

osvetnička pornografija.⁴⁷

Sajberproganjanje (engl. cyberstalking) predstavlja oblik nasilja koji obuhvata slanje poruka (SMS, mejl, instant poruke), pozivanje, slanje glasovnih poruka koje imaju uvredljiv ili preteći sadržaj, u cilju zastrašivanja i ucenjivanja. Sajberproganjanje može da uključuje različite oblike uznemiravajućeg ponašanja koja žena trpi: lažne optužbe, pretnje, krađu identiteta, oštećenje podataka ili opreme, i druge oblike ponovljenih uvredljivih ponašanja. Važno je naglasiti da sajberproganjanje ne mora da uključuje direktne pretnje, već se odnosi i na one aktivnosti koje izazivaju osećaj bespomoćnosti i kontinuiranog stresa.⁴⁸

Sajberzlostavljanje (engl. cyberbullying) jeste oblik digitalnog nasilja koji uključuje slanje, postavljanje ili deljenje negativnih, uvredljivih ili lažnih sadržaja upućenih ženama, kao i kontinuirano slanje poruka zlonamernog sadržaja u cilju ponižavanja i sramoćenja žena.⁴⁹ Pod ovim pojmom se često smatra i vršnjačko zlostavljanje na internetu, gde pojedinac ili grupa vršnjaka ima za cilj da omalovaži drugu osobu i nanese štetu njenom ugledu, ličnosti i dostojanstvu.

Doksing/targetiranje (engl. doxxing) predstavlja neovlašćeno prikupljanje i objavljivanje privatnih podataka na internetu kako bi se žrtve

⁴⁷ <http://www.atina.org.rs/sites/default/files/lza%20ekrana%20Analiza%20zloupotreba%20C5%BErtava%20trgovine%20ljudima%20u%20digitalnom%20okru%20C5%BEenju.pdf>.

⁴⁸ Spitzberg, Brian H., Hoobler, Gregory (February 2002). "Cyberstalking and the technologies of interpersonal terrorism" (PDF). *New Media & Society*. 1. 4: 71–92.

⁴⁹ <https://www.stopbullying.gov/cyberbullying/what-is-it>.

osramotile i ponizile. Za dobijanje privatnih podataka koriste se različite metode, poput pretrage javno dostupnih podataka, veb-sajtova, društvenih mreža, kao i hakovanje, sajtovi za otkrivanje IP adresa itd.

Sajber seksualno uznemiravanje (engl. Cyber sexual harassment) podrazumeva slanje tekstualnih ili vizuelnih zapisa žrtvi sa ciljem da se ona ponizi ili zastraši. Ova vrsta digitalnog nasilja obuhvata neželjene seksualno deskriptivne poruke (putem mejla, SMS-a, kao i instant poruke) i/ili video-zapise, kao i pretnje seksualnim nasiljem, zatim govor mržnje, vređanje, kritikovanje žrtve na osnovu pola/roda i/ili seksualne orijentacije i pretnje seksualnim nasiljem.

Osvetnička pornografija / osvetničko objavljivanje eksplicitnog sadržaja (engl. image-based sexual abuse) predstavlja objavljivanje, ili pretnje objavljivanjem, privatnih fotografija i/ili snimaka eksplicitne prirode kako bi se žrtve osramotile i ponizile.⁵⁰ Ovaj oblik uznemiravanja je često deo obrasca zlostavljanja koji dovodi do ozbiljne štete, a neretko i do značajnih psihičkih i fizičkih povreda. Ovde u isto vreme govorimo i o kršenju osnovnih prava na privatnost, dostojanstvo, na seksualnu i telesnu autonomiju, identitet i integritet žena. Prepoznajući poniženje, štetu i stvarnu povredu koje ova praksa izaziva, zemlje širom sveta uvele su u svoje krivične zakone sankcije koje se neposredno odnose na ovu vrstu nasilja kako bi pokušale da odvrate počinioca od takvog ponašanja i kazne ih.

Brojni autori⁵¹ zalagali su se za korišćenje novog termina za ovu vrstu nasilja – *image-based sexual abuse*, tj. seksualno zlostavljanje zasnovano na eksplicitnom sadržaju, umesto dosad korišćenog *revenge porn*. Ova promena polazi od uverenja da se na taj način bolje odslikava priroda i šteta kreiranja i distribucije eksplicitnih sadržaja bez saglasnosti osobe koja se na snimku ili fotografiji nalazi. Za razliku od „osvetničke pornografije”, novi termin obuhvata širok spektar praksi koje se osporavaju, dok s druge strane, uspeva da prenese prirodu i obim štete koju trpe žrtve. Treba imati na umu da su obe reči u nazivu „osvetnička pornografija” problematične; termin „osvetnička” podrazumeva da je žrtva učinila nešto loše što je počinioca navelo da joj se sveti, s druge strane, izjednačavanje seksualnog zlostavljanja s „pornografijom” implicira pristanak i legitimitet koji nije opravdan. Ova vrsta nasilja ne podrazumeva zloupotrebu pornografije, već bliskosti, intimnosti i poverenja bivše ili sadašnje partnere/ke.

⁵⁰ <http://www.atina.org.rs/sites/default/files/lza%20ekrana%20Analiza%20zloupotreba%20%C5%BErtava%20trgovine%20ljudima%20u%20digitalnom%20okru%C5%BEenju.pdf>.

⁵¹ “Not ‘revenge porn’, but abuse: let’s call it image-based sexual abuse”, Clare McGlynn, Erika Rackley, *Inherently Human*, 2016.

Jedan od podoblika ove forme nasilja poznat je pod nazivom **sextortion**, odnosno ucenjivanje eksplicitnim sadržajem. Ovaj oblik nasilja može da započne na bilo kom sajtu, aplikaciji ili igrici gde se korisnici digitalnog sadržaja sastaju i komuniciraju, i u nekim slučajevima, već sam prvi kontakt može biti pretnja. Osoba koja vrši nasilje može tvrditi da već ima eksplicitnu fotografiju ili video-snimak najčešće deteta ili mlade osobe, i zapretiti da će taj sadržaj podeliti ako žrtva ne pošalje još fotografija. Češće, međutim, ovaj zločin počinje kada mladi ljudi poveruju da komuniciraju s nekim svojih godina ko je zainteresovan za vezu. Osoba koja vrši nasilje, pored pretnje, nekada koristi i poklone, novac, laskanje, laži ili druge metode kako bi naterala mlađu osobu da napravi i pošalje fotografiju kojom će potom biti ucenjivana i/li će biti primorana na seksualnu eksploataciju.

Svi napred navedeni oblici nasilja imaju zajedničke karakteristike i one se ogledaju u sledećem:

1. nasilje se dešava u digitalnom okruženju, korišćenjem informacionih i komunikacionih tehnologija;
2. nasilje je usmereno na žene.

Pored ove tipologije digitalnog nasilja, neki autori nude i tipologiju analognu nasilju u fizičkom prostoru i pritom prepoznaju: seksualno nasilje – osvetničku pornografiju i seksualno uznemiravanje; psihičko nasilje – doksing/targetiranje; ekonomsko nasilje – osvetničku pornografiju i doksing, polazeći od toga da svi ovi oblici nasilja mogu imati negativne implikacije na radni status žene. U stručnoj literaturi pominju se još i ovi tipovi digitalnog nasilja: *trolling* (negativni komentari), DoS napadi (*Denial of Services*), tj. opterećivanje/napadanje mreže kako bi se izazvao pad sistema, SWATting (prijavljivanje nadležnim organima lažnih požara/bombi radi izazivanja panike i straha).⁵² Međutim, uprkos ovim tipologijama, treba imati u vidu da je digitalno nasilje relativno nov fenomen te da se opseg i tipovi nasilništva svakodnevno razvijaju zajedno s digitalnim prostorom. Stoga treba uzeti u obzir i činjenicu da vrste i kvalifikacije digitalnog nasilja i zloupotreba nisu čvrsto zadate i da se one kontinuirano menjaju.

⁵² Online Violence: Listening to Children's Online Experiences; Teresa Sofia Pereira Dias de Castro (University of Minho, Portugal) and António José Osório (University of Minho, Portugal); 2005.

TIPOLOGIJA DRUŠTVENIH MREŽA

Dostupni podaci govore da je u svetu trenutno registrovano više od 4,5 milijarde korisnika/ca društvenih mreža, te da je rast broja korisnika/ca stalan i rapidan, o čemu najbolje svedoči podatak da se svake sekunde registruje novih 13 korisnika/ca društvenih mreža.⁵³

Društvene mreže koje već godinama beleže najveći broj korisnika/ca jesu *Facebook, YouTube, WhatsApp, Instagram i Facebook Messenger*.⁵⁴

Na osnovu teorije društvenih mreža i prethodnih studija o internetu, jedna korejska studija predlaže sedam atributa za klasifikaciju društvenih mreža, prepoznajući one koje služe za: interakciju, komunikaciju, zabavu, informisanje, deljenje sadržaja, intimnost i povezanost.⁵⁵

Prema ovoj studiji, koja predstavlja jedan od pionirskih poduhvata klasifikacije društvenih mreža, prvi kriterijum klasifikacije, **interakcija**, definiše se kao atribut koji omogućava određeni stepen kontrole u međusobnom otkrivanju i razmeni između učesnika/ca u komunikaciji. Ovaj atribut karakteriše mreže koje kao svoju glavnu funkciju nude direktnu komunikaciju između pojedinaca/ki ili grupa ljudi bez ograničenja u odnosu na vreme i prostor, a primer su *WhatsApp, Viber* i sl.

Drugi atribut, **komunikaciju**, u kontekstu digitalnog prostora možemo definisati kao višedimenzionalni atribut u okviru kojeg je moguće iz jedne tačke povezivati se i komunicirati kroz različite sadržaje (sliku, video i audio zapis, tekst). Ove mreže određene su individualnim iskustvima korisnika/ca, a u savremeno doba karakteristične su i u privlačnosti potencijalnih kupaca i prikupljanje informacija o njima. Njih takođe obeležava i deljenje informacija u sobama za ćaskanje, u grupama, kao i individualnim prostorima za ćaskanje. Tipičan primer ovih mreža su SMS i MMS poruke, *Messenger* i sl.

Po **zabavi** se prepoznaju mreže i servisi koji promovišu uživanje i zadovoljstvo korisnika/ca. U mnogim istraživanjima zabava se nalazi na vrhu liste razloga zbog kojih se koriste IKT i internet. Zabava se definiše kao

⁵³ <https://datareportal.com/social-media-users>, pristupljeno 23. marta 2022.

⁵⁴ <https://www.wordstream.com/blog/ws/2022/01/11/most-popular-social-media-platforms>, pristupljeno 23. marta 2022.

⁵⁵ *Attributes of Social Networking Services: A Classification and Comparison*; Jeong Woong Sohn, Jin Ki Kim; Department of Aviation Transport Research, Korea Transport Institute, School of Business, Korea Aerospace University, 2018.

atribut koji pruža uživanje, širenje interesovanja i korisne informacije. Primer za ove servise su blogovi, autorski tekstovi i sl.

Informisanje u kontekstu digitalnih medija možemo definisati kao obim u kojem se korisnicima/cama pružaju neophodne i korisne informacije. Informacije utiču na percepciju korisnika/ca, njihovo ponašanje i name-re; one su takođe i u funkciji preporuke i deljenja, a društvene mreže i IKT omogućavaju laku i brzu distribuciju informacija. Informisanje je atribut koji karakteriše mreže na kojima je moguće preporučiti informacije drugim korisnicima, validirati željene informacije i dodatno ih proveriti, a primer takvih mreža su portali digitalnih marketinških medija, kao što su *Google*, *Explorer* i sl.

Deljenje sadržaja moguće je identifikovati kao atribut putem kojeg se među korisnicima dele produkti/sadržaji koji su značajni za učesnike/ce u komunikaciji ili na platformi i od čijeg rasprostranjenog deljenja kreator/ka može da ostvari i prihod. Deljenje se takođe definiše i kao atribut koji omogućava lako i brzo postavljanje i deljenje ili distribuciju ličnih sadržaja, poput muzike i video-zapisa, preko interneta ili mobilnih uređaja, a primer za to su *YouTube*, *Vimeo*, *Deezer* i sl.

Intimnost se definiše kao nivo bliskosti koju osećaju članovi određene digitalne zajednice. Intimnost igra važnu ulogu u uključivanju korisnika i formiranju zajednice. Članovi digitalne zajednice ostvaruju emotivno zadovoljstvo i bliskost prilikom razmene s drugim članovima te iste zajednice. Intimnost olakšava izgradnju odnosa s drugim korisnicima/cama na mreži, poboljšava trenutne odnose i proširuje dubinu tih odnosa. Dodatno se definiše i kao nešto što ima potencijal da poboljša postojeće, odnosno ranije uspostavljene, odnose, a primer mreža koje ispunjavaju ovaj kriterijum jesu *Twitter* i *Facebook*.

Poslednji atribut koji prepoznamo u klasifikaciji društvenih mreža jeste **povezanost**. Povezanost se smatra evolucionom karakteristikom digitalnog prostora kojom se olakšava ulazak novih korisnika/ca na postojeće društvene mreže i servise, i grupišu pojedinci/ke u virtuelnom prostoru kroz informacije, potrebe i interesovanja. Organizatori i pružaoci usluge na ovaj način omogućavaju pojedincima i grupama da formiraju kolektivni identitet kroz proces izgradnje diskursa. Medij može pružati povezanost pojedinaca kroz kombinaciju različitih oblika veze, a sadržaj se može deliti s mreže ili distribuirati na drugu mrežu. Korisniku koji sam kreira početni sadržaj povezanost omogućava osećaj sigurnosti i snalaženja u digitalnom prostoru. Kreirani sadržaj je inače u skladu s njenim/njegovim interesovanjima ili potrebama, a primer za to su *Instagram*, *Tinder*, *TikTok* i sl.

Imajući u vidu sve ove atribute, a uzimajući u isto vreme u obzir rast IKT i razvoj novih medija, mreža i kanala komunikacije, važno je istaći da klasifikacija i tipologija društvenih mreža i digitalnog prostora predstavlja jedan od najnezahvalnijih poduhvata u modernoj društvenoj nauci.

S druge strane, prikazana podela ukazuje na to da svi ljudi, kao društvena bića, imaju potrebe koje se mogu ispuniti i kroz prisustvo u digitalnom svetu. Stoga ne čudi progresivni rast vremena provedenog u digitalnom svetu, zato što je potrebe moguće zadovoljiti u realnom vremenu, bez ulaganja dodatnog napora.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja sprovedenog s devojkama završnih razreda srednjih škola u tri grada u Srbiji nedvosmisleno ukazuju na transfer kontakata iz fizičkog okruženja u digitalno. Devojke koje su učestvovalе u ovom istraživanju govore o raznolikoj upotrebi IKT sredstava komunikacije, korišćenju interneta i društvenih mreža u svrhu ispunjavanja socijalnih i emotivnih potreba, njihovom informisanju i sticanju znanja, ali i kontaktu koji se uspostavlja sa spoljnim svetom.

Rezultati, nadalje, skreću pažnju i na brojne rizike koje ove devojke uočavaju u digitalnom prostoru, kao i na posledice koje digitalno rodno zasnovano nasilje ostavlja. Njima se još jednom potvrđuje i neophodnost da se radi na edukaciji o oblicima nasilja, ali i metodama sprečavanja i zaštite od nasilja, kako kroz kampanje tako i kroz jasnu opredeljenost sistema da ovaj oblik nasilja tretira podjednako realno kao i nasilje u fizičkom prostoru.

Demografski prikaz uzorka

U istraživanju koje je sprovedeno u februaru i martu 2022. učestvovalе su 594 ispitanice uzrasta 18 (92,9 odsto) i 19 godina (6,9 odsto), dok je nekolicina njih bila i starija od 19 godina (0,2 odsto). Na osnovu dobijenih podataka možemo pretpostaviti da su ispitanice starije od 19 godina iz različitih razloga kasnije krenule u školu ili su tokom prethodnih godina ponavljale neki od razreda.

Posmatrano po gradovima iz kojih dolaze, najveći broj ispitanica bio je iz Beograda – 51 odsto, dok je iz Niša bilo njih 30 odsto, a iz Subotice 19 odsto. Različitu proporcionalnost škola u gradovima koji su obuhvaćeni istraživanjem možemo obrazložiti veličinom gradova, kao i brojem srednjih škola koje u njima postoje. U svrhu istraživanja bilo je pozvano 20 srednjih škola iz Beograda, od čega se njih 11 odazvalo i učestvovalo u istraživanju (55 odsto od broja kontaktiranih škola), zatim od sedam škola iz Subotice njih pet je prihvatilo učešće u istraživanju (71 odsto), kao i osam škola iz Niša od ukupno 15 mapiranih (53,3 odsto, Grafikon 1). S obzirom na to da je učešće u istraživanju bilo dobrovoljno, ukupan odaziv škola se može posmatrati i u kontekstu razumevanja fenomena, to jest većina mapiranih škola koje su učestvovalе u istraživanju izrazi-

le su svoju motivaciju da učestvuju kako da bi doprinele osvetljavanju ovog problema.

Grafikon 1. Prikaz mesta iz koga dolaze devojke

Među ispitanicama, njih 96 odsto redovno pohađa četvrti razred srednje škole, 3,4 odsto su redovne učenice trećeg razreda srednje škole, a svega pola procenta su vanredne učenice trećeg razreda srednje škole. Posmatrano prema kriterijumu profila srednje škole koje ispitanice pohađaju, raspodela uzorka je sledeća:

- 65 odsto ispitanica pohađa srednju stručnu školu koja traje četiri godine;
- 31,8 odsto ispitanica pohađa gimnaziju;
- 2,2 odsto srednju stručnu školu koja traje tri godine;
- 1 odsto neki drugi obrazovni profil.⁵⁶

Korišćenje vremena u digitalnom prostoru

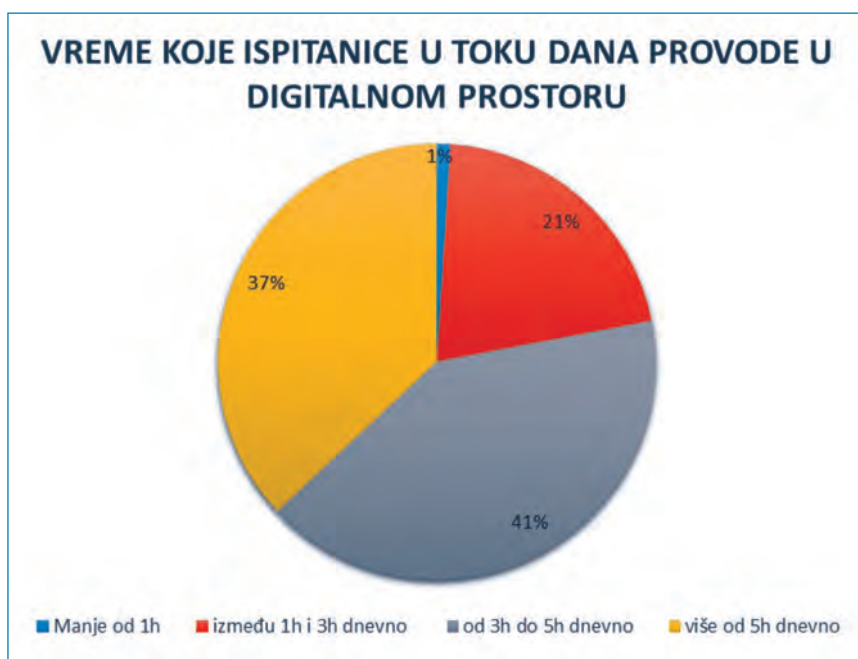
Podaci iz globalnog indeksa⁵⁷ otkrivaju da tipični korisnik/ca društvenih medija aktivno koristi ili posećuje u proseku 7,5 različitih društvenih platformi svakog meseca, i da u proseku provede blizu dva i po sata dnevno koristeći društvene medije. Pod pretpostavkom da ljudi spa-

⁵⁶ U neke druge profile spadaju odeljenja i slično.

⁵⁷ <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research/>, pristupljeno 24. marta 2022.

vaju između sedam i osam sati dnevno, ove najnovije brojke pokazuju da provode otprilike 15 odsto svog budnog života koristeći društvene medije. Sve zajedno, svet provede više od 10 milijardi sati koristeći društvene platforme svakog dana, što je ekvivalent skoro 1,2 miliona godina ljudskog postojanja.

Tokom istraživanja, ispitanice su upitane da subjektivno ocene koliko vremena tokom dana provode u digitalnom prostoru, koristeći internet ili ne, odnosno koliko vremena provedu u komunikaciji i interakciji posredstvom IKT. Podaci ukazuju da najveći broj ispitanica provodi između tri i pet sati u digitalnom prostoru (41 odsto), te da samo 0,7 odsto ispitanica, po sopstvenoj proceni, provodi manje od sat vremena u digitalnom prostoru. Dobijeni rezultati zbirno govore o tome da više od 78 odsto ispitanica koje su učestvovala u istraživanju provodi više od tri sata dnevno u digitalnom prostoru, pri čemu 37 odsto njih prosečno provede i duže od pet sati, što predstavlja više od jedne trećine njihovog budnog stanja tokom dana.

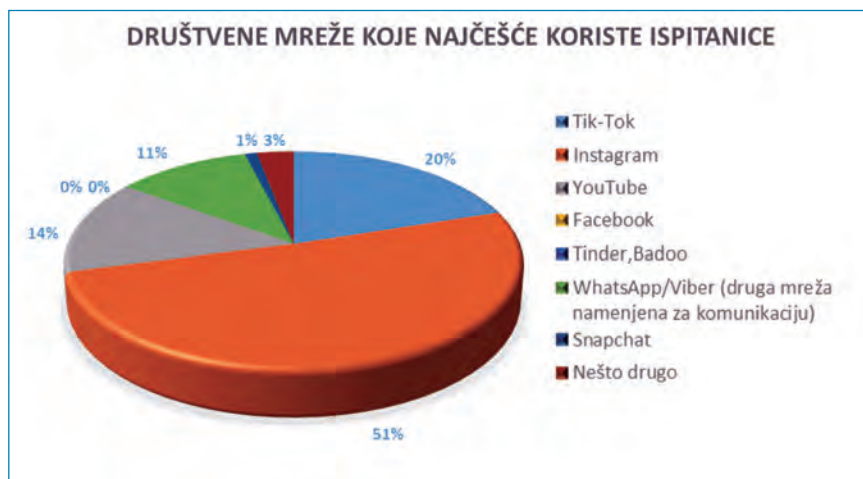

Grafikon 2. Vreme koje u toku dana ispitanice provode u digitalnom prostoru

Budući da podaci pokazuju da većina ispitanica provodi veći deo dana u digitalnom prostoru, opravdano se može zaključiti da što se provodi

više vremena u digitalnom prostoru, to je i rizik od nasilja u ovom prostoru veći.

Ispitujući koje kanale i mreže komunikacije ispitanice najviše koriste, odnosno na kojima od njih provode najviše vremena, dolazimo do nalaza da one najčešće koriste društvenu mrežu *Instagram*, to jest nešto više od polovine ispitanica ovu mrežu prepoznaje kao primarnu u korišćenju (51,2 odsto). Na drugom mestu nalazi se *TikTok* (20,4 odsto), a potom sledi *YouTube* (13,5 odsto). S obzirom na to da prve dve mreže pružaju mogućnost kreiranja i postavljanja sadržaja, zatim direktne komunikacije, povezanosti i intimnosti, zanimljivo je da je kao treća mreža prepoznat *YouTube*, jer ovaj kanal pruža nešto pasivniji položaj korisnika u okviru kojeg je češće posmatranje/korišćenje sadržaja i komentisanje nego kreiranje sopstvenog sadržaja. Ostale mreže koje su ispitanice prepoznale kao mesto na kom provode vreme su *WhatsApp/Viber* (10,4 odsto), koje se uglavnom koriste za interakciju s drugima.

Grafikon 3. Prikaz društvenih mreža koje ispitanice najčešće koriste

U fokus grupnim razgovorima ispitanice su takođe istakle da tokom dana veliki deo vremena provode u digitalnom prostoru te da često nisu ni svesne koliko vremena provedu na društvenim mrežama.

„Uхватim sebe da sam dugo na telefonu, pa merim koliko vremena provedem. Desi se ponekad da budem i po osam sati. I onda gledam da smanjim vreme na telefonu, po dva sata u toku dana, ne manje od toga i najviše vremena provodim na Instagramu, Twitteru, a nešto manje na Snapchatu.”

Sara (19)⁵⁸

„Otkad je korona, koristim društvene mreže mnogo više, a najviše za komunikaciju s prijateljima”

Jovana (18)

Mnoge ispitanice prepoznaju da se upotreba digitalnog prostora u uslovima pandemije povećala, a to se može opravdati i prenošenjem tradicionalnog obrazovanja u digitalni prostor, međutim ono što zabrinjava jeste i povećanje vremena koje se provodi u digitalnom prostoru i koji ostaje čak i po povratku u fizički prostor poput škole.

Kada je reč o samim društvenim mrežama, ispitanice u fokus grupama u velikoj meri prepoznaju *Instagram* kao prostor susreta mladih. S druge strane, neke ispitanice su tvrdile da im je odricanje od ove društvene mreže obogatilo privatni život, odnosno oslobodilo vreme koje mogu provoditi na druge načine. Od ukupnog broja učesnica u fokus grupama, 22 odsto ispitanica govori o tome da su se posebno osećale izloženo nasilju na ovoj mreži te da su iz tog razloga morale da preuzimaju dodatne korake u cilju sopstvene zaštite.

„Koristim Instagram radi kontakta... obezbedila sam profil da ne može niko da uđe, stavljam samo na privatn profil i kad me neko zaprati, moram to da potvrdim...”

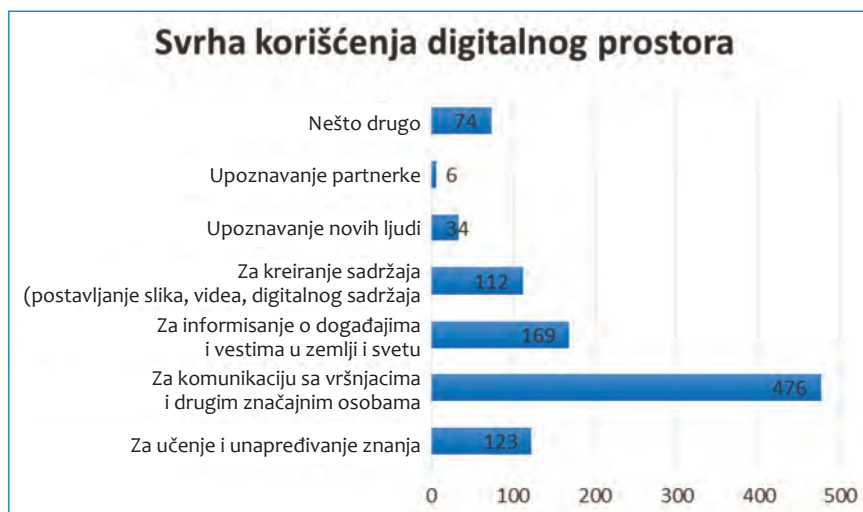
Milena (18)

Upotreba digitalnog prostora

Ispitanice koje su učestvovalе u istraživanju navode da digitalni prostor koriste u najvećoj meri u svrhu komunikacije s vršnjacima/kinjama i drugim njima važnim osobama, potom za informisanje o događajima i vestima u zemlji i inostranstvu; na trećem mestu za kreiranje sadržaja

⁵⁸ Imena korišćena za navođenje citata iz fokus grupnih intervjua ne predstavljaju prava imena učesnica, učesnice u fokus grupama je realizovano na bazi dobrovoljnosti i anonimnosti.

(postavljanje fotografija, videa ili drugog digitalnog sadržaja); i na poslednjem mestu za upoznavanje novih ljudi; te za upoznavanje partnera/ke (Grafikon 4).

Grafikon 4 . Svrha u koju ispitanice koriste digitalni prostor

Uzimajući u obzir prethodne nalaze o društvenim mrežama koje ispitanice najčešće koriste, opravdano se može zaključiti da je jedna od primarnih potreba mladih u uzrastu adolescencije osećaj povezanosti s vršnjacima, te da najčešće korišćena mreža među ispitanicama zapravo služi ostvarivanju i ispunjavanju više potreba, ali prvenstveno osećaju pripadnosti i zajedništva.

Pošto je glavna intencija kreatora digitalnih platformi i mreža pridobijanje sve većeg broja korisnika/ca, jedan od načina na koji je to moguće postići jeste upravo kreiranje privida sigurnosti, kontrole i bezbednosti na mediju koji se koristi. Jedan od najčešćih načina za kreiranje ovakve zone komfora prilikom korišćenja mreže jeste kontrola sadržaja od strane korisnika/ce. To znači da korisnik/ca medija/platforme/mreže provodeći vreme na mreži i „konzumirajući” njen sadržaj zapravo pothranjuje algoritam koji sortira sadržaj prema ukusu korisnika/ce. Na taj način algoritam i sugeriše sadržaj koji prepoznaje kao interesantan korisniku/ci, odnosno za koji je korisnik/ca pokazao/la interesovanje provodeći vreme nad tim i sličnim sadržajima. Pored sigurnosti i zadovoljstva, korisniku/ci se na ovaj način daje i prividni osećaj platforme po njegovoj/njenoj meri, budući da se prilagođava svakom korisniku/ci pojedinačno, pri čemu korisnici/e imaju osećaj bezbednosti jer su

okruženi poznatim i favorizovanim sadržajem koji odgovara njihovim potrebama i interesovanjima.

Bezbednost u digitalnom prostoru

Bezbednost u digitalnom prostoru predstavlja jedno od ključnih pitanja, naročito kada se radi o devojkama, to jest polazeći od rodne dimenzije i nivoa izloženosti digitalnom nasilju u odnosu na mladiće. Zbog toga je pitanje bezbednosti zauzelo ključno mesto u ovom istraživanju, odnosno u procesu prikupljanja podataka. Rezultati ukazuju na to da ispitanice u najvećem procentu, njih 78 odsto, smatraju da nisu jednako bezbedne u digitalnom prostoru kao mladići, dok svega 5 odsto ispitanica smatra kako su jednako bezbedne u digitalnom prostoru kao i mladići.

Grafikon 5. Samoprocena bezbednosti u digitalnom prostoru

Ispitanice u većini slučajeva digitalni prostor ne doživljavaju kao bezbedan, iz brojnih razloga, a takođe prepoznaju i rodnu dimenziju u digitalnom nasilju nad devojkama. Neke sagovornice su u razgovorima jasno istakle razloge zbog kojih se osećaju nebezbedno na internetu.

„Mislim da nije bezbedno, zato što previše informacija ide kroz internet, i mi svoje podatke tamo ostavljamo. Gde god želimo da se prijavimo, na koju god društvenu mrežu, moramo svoje podatke da ostavimo. A to nije bezbedno, zato što podaci kad-tad mogu da procure. Koliko god te informacije delovale kao bezazlene, ipak mogu da se zloupotrebe.”

Tijana (18)

„Nije bezbedan (digitalni prostor), zato što koliko god mi imamo sigurne profile, siguran pristup mreži i ako znamo da je neko obezbeđen, mi i dalje ne znamo ko stoji iza tih profila. Na primer, zaprati nas neko na Instagramu i čak kada vidimo sliku, mi ne znamo ko je ta osoba i da li je to stvarno ta osoba. Za otvaranje nekih aplikacija na internetu treba uvek uneti svoje lične podatke, pa zbog toga nije uvek bezbedno, zato što nisu sve aplikacije verifikovane. Takođe i poneke igrice zahtevaju unošenje ličnih podataka, broj telefona itd., onda mogu da krenu da zovu preko telefona, da uznemiravaju, pronađu našu lokaciju i da nas prate u svakom trenutku ili našu fotografiju mogu da fotošpiraju i naprave lažni profil.”

Maša (18)

Na osnovu iznetih iskustava i datih primera, u okviru otvorenih pitanja, rezultati pokazuju da ispitanice prepoznaju različite izvore mogućih povreda u digitalnom prostoru, a da otkrivanje ličnih podataka ističu kao najveći rizik, povezujući ga s drugim oblicima nasilja u digitalnom prostoru, poput mogućeg proganjanja, sajberbombinga itd. Drugi najčešće navođeni izvor rizika u digitalnom prostoru, po mišljenju ispitanica, predstavlja mogućnost komentarisanja fizičkog izgleda i uvrede na račun ličnosti i izgleda koje se pojavljuju ispod fotografija, video-snimaka i drugih sadržaja koje ispitanice kreiraju na internetu (targetiranje). Zanimljivo je, u isto vreme, da ispitanice ne spominju rizik od osvetničke pornografije i ucenjivanja eksplicitnim sadržajem (porukama, fotografijama i slično). Imajući u vidu dominantno patrijarhalne društvene okvire, neprepoznavanje rizika od ovog oblika nasilja nad devojkama u digitalnom prostoru koje je rodno zasnovano može se tumačiti u kontekstu (auto)stigmatizacije kada je reč o ovoj temi, kao i dominantnom diskursu okrivljivanja žrtve za pretrpljeno nasilje. S druge strane, podaci drugih istraživanja ovo tumačenje dodatno potkrepljuju, jer o tome

da žene koje su preživele nasilje u digitalnom svetu retko i progovore o svom iskustvu, najčešće zbog straha od osude i/li odmazde.⁵⁹

Ispitanice takođe svedoče o tome da zbog toga što su devojke, u digitalnom svetu trpe različite komentare na račun svog izgleda, pa tako fotografije koje postavle neretko budu na meti kritika muškaraca. S druge strane, različite poslovne ponude, eksplicitne fotografije u privatnim porukama i lažni profili preko kojih se upućuju neprimereni sadržaji, uglavnom kreiraju muškarci.

„Devojka koja objavi fotografiju na kojoj je otvorenija, odmah se karakteriše kao devojka niskog morala. Kada muškarac objavi sliku bez majice, on je frajer. Na TikToku, na primer, devojka koja je malo krupnija ili nije u standardu sa devojka, nijednog lepog komentara nema, nego svi komentarišu kako izgleda, kako se obukla. U suštini su devojke te koje su na meti.”

Sofija (18)

„Dugo sam se bavila sportom koji se trenira u vodi (u kupaćem kostimu). Na mom Fejsbuku, trener iz druge države konstantno mi piše poslednjih pet godina: Da li sam još uvek zauzeta? Da li imam momka? Pre par nedelja se desilo da me je čovek zvao. Bombardovao me je pitanjima.”

Lana (19)

„Meni su više uznemiravajući slučajevi ljudi koje sam srela i jedva poznavala, a pozivali su me da dođem kod njih. Neko ko me slabo poznaje, tako me lako nađe.”

Milica (18)

Više od polovine ispitanica koje su učestvovala u istraživanju (njih 53,2 odsto) navode da su preživele nasilje u digitalnom prostoru, kao i da poznaju neku vršnjakinju koja je preživela digitalno nasilje.

Ispitanice su saglasne u oceni da su žene i devojke više izložene nasilju u digitalnom prostoru nego muškarci i mladići, a kao najčešći razlog navode da su devojke i inače češće izložene osudi ukoliko njihovo ponašanje odstupa od nekog uvreženog ili očekivanog obrasca (62 odsto).

⁵⁹ <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/no-space-for-violence-against-women-and-girls-in-the-digital-world>, pristupljeno 25. marta 2022.

Na drugom mestu, kao glavni razlog za to što devojke češće trpe nasilje u digitalnom prostoru, 24 odsto ispitanica navodi to što su devojke inače izloženije nasilju, te da se nasilje samo preliva u digitalnu sferu.

Samo mali procenat ispitanica (8 odsto) smatra da devojke objavljuju više sadržaja na društvenim mrežama, pa su zbog toga i izloženije nasilju.

Grafikon 6. Razlozi koje ispitanice prepoznaju kao uzroke nasilja u digitalnom prostoru

Oblici digitalnog rodno zasnovanog nasilja

Brojna istraživanja i naučni radovi nude različite klasifikacije tipova nasilja u digitalnom prostoru. Neke teorije poriču postojanje digitalnog (cyber) nasilja kao posebne forme nasilja, posmatrajući nasilje isključivo kroz tipologizaciju nasilja u odnosu na posledice koje prčinjava (seksualne, psihološke/emotivne, fizičke, ekonomske).⁶⁰ Pa ipak, ovakav pristup prevaziđen je zbog uskog sagledavanja posledica nasilja koje nikad nisu izolovane, budući da nasilje nikada ne izaziva samo jednu vrstu posledica, odnosno činjenice da je nasilje višedimenzionalno. Drugim rečima, seksualno nasilje, pored fizičkih, ima i emotivne posledice, dok je fizičko nasilje često praćeno i ekonomskom zavisnošću žrtve od

⁶⁰ <https://www.api-gbv.org/about-gbv/types-of-gbv/>, pristupljeno 25. marta 2022.

nasilnika i slično. Zbog toga je bolje govoriti o kontinuumu nasilja, dok tipologizaciju možemo posmatrati kroz načine vršenja nasilja⁶¹ i to:

1. nasilje u porodici/partnersko nasilje, koje obuhvata:
 - ekonomsko nasilje,
 - psihološko nasilje,
 - emotivno nasilje,
 - fizičko nasilje i
 - seksualno nasilje.
2. femicid,⁶²
3. seksualno nasilje, koje se može manifestovati kroz:
 - seksualno uznemiravanje,
 - silovanje,
 - korektivno silovanje i
 - „kulturu silovanja”.
4. trgovina ljudima, prvenstveno ženama i decom;
5. žensko genitalno sakaćenje;
6. dečji/prinudni brakovi;
7. onlajn ili sajber nasilje, koje se može manifestovati kroz:
 - sajberzlostavljanje (cyberbulling),
 - slanje poruka/sadržaja sa seksualnom konotacijom bez pristanka,
 - doksing/targetiranje.

Važno je imati na umu da nijedna postojeća klasifikacija ne prepoznaje u potpunosti sve oblike nasilja. Ovde predstavljena klasifikacija odabrana je zbog usmerenosti na žrtve nasilja pre nego na počiniocce i metode vršenja nasilja, prepoznajući multisistemske posledice nasilja po ženu koja prolazi kroz nasilje.

Kada se govori o digitalnom/onlajn/sajber/elektronskom nasilju, klasifikacije su brojne i njihov razvoj prati razvoj društvenih medija i novih formi nasilja.

⁶¹ <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>, pristupljeno 25. marta 2022.

⁶² **Femicid** je ubistvo žee ili devojčice *samo zato što je ženskog pola*. To je rodno zasnovan zločin iz mržnje, i može se dogoditi u kontekstu različitih oblika nasilja nad ženama. Prema **Bečkoj deklaraciji o femicidu**, široka definicija uključuje: „(1) ubistvo žena kao rezultat partnerskog nasilja; (2) mučenje i mizogino ubijanje žena; (3) ubijanje žena i devojčica u ime ‘časti’; (4) ciljano ubijanje žena i devojčica u kontekstu oružanih sukoba; (5) ubijanje žena povezano sa mirazom; (6) ubijanje žena i devojčica zbog njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta; (7) ubijanje aboridžinskih ili žena i devojčica iz autohtonih grupa zbog njihovog roda; (8) ženski infanticid i rodno zasnovani feticid na osnovu pola; (9) smrti povezane sa genitalnim sakaćenjem; (10) optužbe za veštičarenje; i (11) druge oblike femicida povezane sa bandama, organizovanim kriminalom, dilerima droge, trgovinom ljudima i trgovinom oružjem.”

Tokom istraživanja, ispitanice su upitane da navedu koje oblike nasilja u digitalnom prostoru prepoznaju kao one koji najčešće pogađaju devojke.

Po zajedničkim karakteristikama oblika nasilja koje su ispitanice navodile, može se zaključiti da najčešće prepoznaju verbalno nasilje, a pod njim podrazumevaju vređanje, ostavljanje pogrdnih komentara vezanih za izgled, omalovažavanje, ponižavajuće komentare itd. U Grafikonu 7. predstavljeni su odgovori ispitanica po kriterijumu učestalosti u odnosu na vrstu nasilja.

Grafikon 7. Oblici rodno zasnovanog digitalnog nasilja

Kada se govori o verbalnom nasilju, važno je napomenuti da je većina ispitanica ovde navodila povređujući verbalni sadržaj, međutim postoje i brojne druge neprijatne situacije kojima su ispitanice bile izložene, kao što su nepristojni komentari, poslovne ponude putem privatnih poruka, deljenje nedozvoljenih sadržaja, uvrede itd.

„Dešavalo mi se da, na primer, na SnapChatu prihvatim nekoga zato što ne znam da li poznajem tu osobu. Prihvatim osobu i onda se desi da iz čista mira dobijem eksplicitnu fotografiju. Kao mlađa sam koristila Facebook, iako u tim godinama nisam ni smela da ga imam, pa sam dobijala razne poslovne ponude. Jedna od poslovnih ponuda bila je i da li želim da zaradim 1000 evra mesečno.”

Jelena (19)

Tokom istraživanja ispitanice su često navodile da nakon objave fotografija na nekoj društvenoj mreži, dobijaju ponude od navodnih fotografa, da li mogu da ih slikaju ili im traže podatke o težini, visini. Pored različitih ponuda, nezaobilazni su uvredljivi komentari osobama ženskog pola na račun fizičkog izgleda, a ispitanice prepoznaju da su takvim komentarima izložene žene javne ličnosti (voditeljke, pevačice, sportistkinje).

Ispitanice opisuju realne, svakodnevne odlike nasilja na internetu:

„Ta mogućnost da svako može da napiše šta hoće, napravi lažni profil, to je najveća mana interneta”

Ana (18)

Zanimljivo je da ispitanice ne prepoznaju specifične oblike nasilja koje se dešava u digitalnom prostoru, poput targetiranja (doxing)⁶³ ili namamljivanja (catfishing).⁶⁴ Premda ispitanice prepoznaju neke druge oblike nasilja specifične za digitalni prostor, kao što su *sextortion* i *revenge porn*, među odgovorima ipak nije imenovan nijedan od pomenutih izraza. S jedne strane, moguće je postaviti pitanje da li su se termini koji nemaju adekvatan prevod na srpski jezik među mladima uopšte odomaćili, odnosno pretpostaviti da se ovakvi izrazi manje koriste u kolokvijalnom govoru, kao i da je namera ispitanica bila da za potrebe popunjavanja upitnika ponude odgovore koji su više deskriptivni. S druge strane, ovu situaciju moguće je tumačiti i kao nedovoljno prepoznavanje nekih oblika digitalnog nasilja, zbog čega se otvara i potreba za dodatnom edukacijom kako mladih, tako i prosvetnih radnika/ca koji sa učenicima/cama otvaraju ovu i slične teme.

Dalje, među odgovorima ispitanica nedostaju i oblici nasilja poput zloupotrebe dece u pornografske svrhe, kao i druge vrste zloupotreba žena i dece u pornografske svrhe. Bez obzira na to što se mogu okarakterisati kao najsuroviji oblici kršenja ljudskih prava u digitalnom i fizičkom prostoru, nijedan od ovih dvaju oblika nasilja ipak nije naveden među odgovorima u ovom istraživanju. Nesumnjivo je da bi u slučaju da je ovaj odgovor ponuđen većina ispitanica verovatno prepoznala zloupo-

⁶³ Doksing (doxing) je praksa prikupljanja i objavljivanja ličnih ili privatnih informacija o nekome na internetu. Dolazi od reči „dokument”/„doks” i pojavila se kao osvetnička taktika u hakerskoj kulturi 1990-ih. Metode za dobijanje informacija o osobi koja je doksirana kreću se od korišćenja javno pretraživih baza podataka, platformi društvenih medija kao što je Facebook i hakovanja ličnih naloga, više na: <https://www.cybersmile.org/advice-help/doxing>.

⁶⁴ Namamljivanje ili catfishing je situacija u kojoj se neko pretvara da je druga osoba koja zapravo ne koristi Facebook ili druge društvene medije kako bi kreirao lažni identitet, posebno u cilju započinjanja obmanjujuće onlajn romanse.

trebu u pornografske svrhe žena i dece kao formu digitalnog nasilja, no budući da su ispitanice pozvane da same prepoznaju i navedu oblike s kojima se najčešće susreću mlade devojkice, moglo se očekivati da pomenuti oblici budu navedeni što zbog njihove rasprostranjenosti, tako i zbog socio-demografskih karakteristika ispitivanog uzorka.

U odgovoru na pitanje šta sve smatraju nasiljem u digitalnom okruženju, više od polovine ispitanica prepoznaje pretnje, uvrede, odnosno postavljanje slika bez saglasnosti osobe o kojoj se radi, lažno predstavljanje te druge oblike nasilja na internetu. Međutim, više od 60 odsto ispitanica ne prepoznaje da neovlašćeno prikupljanje podatka o ličnosti druge osobe predstavlja digitalno nasilje, što govori u prilog hipotezi da neki oblici nasilja u digitalnom okruženju nisu u dovoljnoj meri prepoznati među mladima, kao i da je neophodno dodatno raditi na edukaciji i informisanju mladih u cilju prevencije nasilja.

Posledice digitalnog rodno zasnovanog nasilja

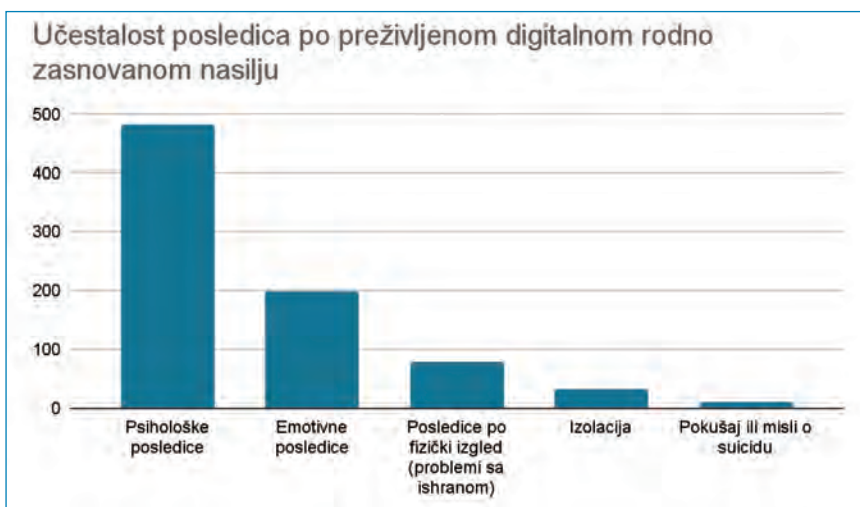
Sva istraživanja i dostupni podaci govore o tome da su posledice nasilja koje se dešava u fizičkom i digitalnom prostoru podjednako realne po žrtvu nasilja. Dugogodišnju predrasudu da je „virtuelno manje stvarno” pa čak i kada se govori o ozbiljnim posledicama koje to nasilje stvara, osporava sama poražavajuća realnost koja govori da su pokušaji suicida među mladima nakon nasilja koje su trpeli u digitalnom prostoru u porastu. Multisistemski pregled i istraživanje koje je predvodila profesorka En Džon (Ann John) s Medicinskog fakulteta Univerziteta Svonsi, u saradnji sa istraživačima sa univerziteta Oksford i Birmingem, u okviru kojeg je posmatrano više od 150.000 dece i mladih u 30 zemalja tokom perioda od 21 godine, dokazalo je da su mladi koji su do 25. godine bili izloženi digitalnom nasilju u dvostruko većem riziku od suicida u odnosu na mlade koji nisu imali to iskustvo. S druge strane, studija pokazuje da su devojkice u dvaput većem riziku od suicida u odnosu na momke koji su imali iskustvo digitalnog nasilja.⁶⁵ Budući da se nasilje iz digitalne sfere često preliva i na fizički prostor, dodatno zabrinjava podatak da su mladi koji su izloženi obema vrstama nasilja u 11 puta većem riziku od suicida.⁶⁶

⁶⁵ *Self-Harm, Suicidal Behaviours, and Cyberbullying in Children and Young People: Systematic Review*, Self-Harm, Suicidal Behaviours, and Cyberbullying in Children and Young People: Systematic Review; A. John; A. Charles Glendenning; A. Marchant; P. Montgomery; A. Stewart; S. Wood; K. Lloyd; K. Hawton; Journal of Medical Internet Research; Vol 20, No 4 (2018).

⁶⁶ *The Connection Between Cyberbullying and Teenage Suicide*; S. Crosby; University of Maine; 2018.

Posledice digitalnog nasilja po zdravlje mogu biti mnogostruke, a implikacije se, prema ispitanicama, manifestuju najčešće:

1. na psihičko zdravlje – strah, suicidalne misli, fobije, depresija (94,1 odsto);
2. na emocionalno stanje – teškoće u uspostavljanju relacija, vršnjačkih odnosa (70,5 odsto);
3. na fizičko zdravlje – problemi sa spavanjem, sa ishranom, oboljenja povezana sa stresom (61,6 odsto);
4. na izolaciju – promenu mesta stanovanja, školovanja ili brisanje profila, gašenje društvenih mreža, prestanka upotrebe interneta (53,7 odsto).

Grafikon 8. Učestalost posledica po preživljenom digitalnom rodno zasnovanom nasilju

Upitane da navedu šta još prepoznaju kao moguće posledice pretrpjenog digitalnog nasilja, ispitanice su ponudile različite odgovore, koji su grupisani u pet kategorija, što je prikazano na Grafikonu 8.

Navedene kategorije predstavljaju grupisane odgovore ispitanica na pitanje o posledicama koje nasilje ostavlja na žrtvu. Bez dvoumljenja, najveći broj ispitanica naveo je psihološke posledice, među kojima prevladavaju: strah, depresija, anksioznost, fobije, napadi panike, samopovređivanje i slično. Potom slede emotivne posledice, i ispitanice tu prepoznaju: nepoverenje u druge osobe, teškoće u ostvarivanju ponovnih odnosa i emotivnu patnju. Na ovom mestu posebno su izdvojeni odgovori koji se odnose na probleme sa ishranom. Ova kategorija se

može nedvosmisleno tumačiti u okviru psiholoških posledica, međutim na ovom mestu je specifično odvojena zbog odgovora ispitanica koje su probleme sa ishranom i promenu izgleda svrstavale u fizičke posledice, odnosno one posledice koje posebno ugrožavaju fizičko zdravlje. Na pretposlednjem i poslednjem mestu, nalaze se izolacija, odnosno povlačenje s društvenih mreža, ali i iz fizičkog okruženja i razmišljanje o suicidu i pokušaj suicida. Zanimljivo je da su neke od ispitanica povezivale pokušaje suicida i samopovređivanje navodeći ih pod istim kategorijama. Takođe, veliki broj ispitanica navodio je psihološke posledice kao najčešće, ne navodeći dalja objašnjenja niti dajući primere manifestacije simptoma psiholoških posledica. Ako bismo tragali za mogućim objašnjenjima ove tendencije u odgovorima, možemo ići u pravcu nedovoljne informisanosti i edukovanosti mladih o mentalnom zdravlju generalno, budući da ova vrsta edukacije nije dostupna kroz formalno obrazovanje, pa je zbog toga upitno koliko su mladi u stanju da prave razlike između psiholoških i emotivnih posledica ili, recimo, suicida i samopovređivanja.⁶⁷

Odgovornost za digitalno rodno zasnovano nasilje i mogućnost (samo)zaštite

Brojni stereotipi i predrasude vezane za osobe sa iskustvom rodno zasnovanog nasilja koji su prethodnih decenija pratili žrtve nasilja u fizičkom prostoru, a koji se sada mogu smatrati prevaziđenim, i dalje su vrlo aktuelni kada su u pitanju žene koje su preživele nasilje u digitalnom okruženju. Počevši od poruka koje se šalju mladima kada je u pitanju mogućnost zaštite od nasilja, a koje su više usmerene ka povlačenju i izolaciji nego prijavljivanju nasilja i odgovornosti nadležnih, pa sve do odgovornosti za nasilje. Poruke koje se sve ređe sreću kada se govori o nasilju u fizičkom prostoru (komentari na račun odeće i izgleda žrtve, preporuke za sakrivanje od nasilnika, promenu mesta stanovanja itd.), vrlo su aktuelne i proklamovane kada je reč o digitalnom okruženju (nepostavljanje fotografija u nekonvencionalnoj garderobi, gašenje profila ukoliko naiđu na nasilje i uznemiravanje, promena profila, nekorišćenje punog imena i slično).

Sve ove poruke na direktan ili indirektan način impliciraju odgovornost osobe koja trpi nasilje kako za njegovo iniciranje, tako i za sprečavanje, pri čemu se na taj način održava kontinuum nasilja budući da je odgovornost za početak i kraj ili na žrtvi ili na nasilniku, dok se u isto vreme društvena i sistemaska odgovornost u potpunosti preskaču.

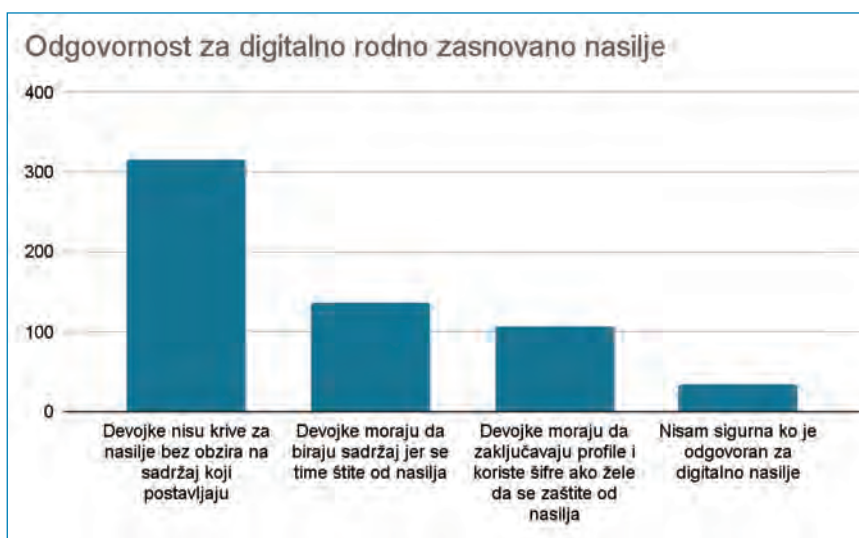
⁶⁷ Vidi više na: <https://www.suicideinfo.ca/resource/self-harm-and-suicide/>.

„Ne moram da postojim na internetu. Uđem na YouTube u komentare. Negativni komentari o njoj, pogađaju i mene jer sam žena.”

Selena (19)

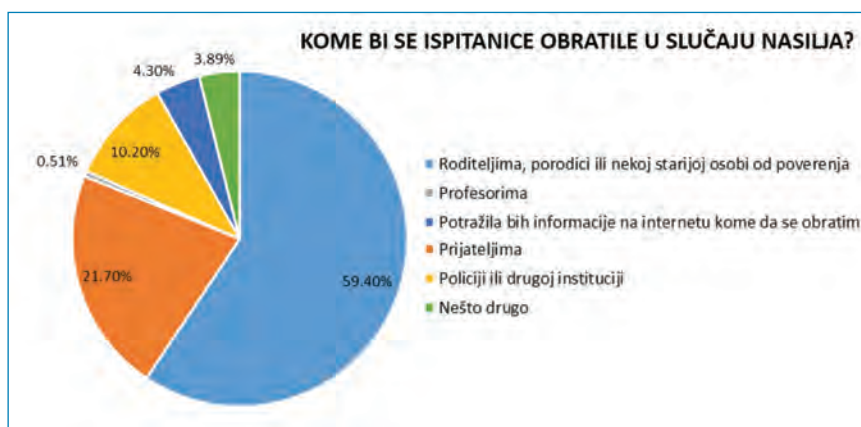
Većina ispitanica, tj. njih 53,2 odsto, navela je da devojke nisu krive za nasilje koje im se dešava, bez obzira na sadržaj koji postavljaju u digitalnom prostoru. S druge strane, skoro četvrtina ispitanica (23,1 odsto) smatra da devojke imaju odgovornost i da treba da biraju sadržaj koji postavljaju jer se time štite od nasilja. Nešto manji procenat, 18 odsto smatra da devojke moraju da se zaštite koristeći šifre, zaključavanje profila, to jest da je to dobar način da se zaštite.

Ispitanice smatraju da je teško zaštititi se na internetu, da postoje neki mehanizmi, ali ni oni nisu garancija potpune zaštite. Ispitanice ocenjuju da se devojke generalno ne osećaju dovoljno slobodno da izađu van kuće bez straha da li će im neko nauditi, da ih niko neće napasti, a taj osećaj se prenosi i na digitalni prostor. Opšti društveni kontekst, oličen u tradicionalnim patrijarhalnim vrednostima, utiče na odnos prema devojkaama i ženama, te implicira na dalje otežane mehanizme zaštite od svih oblika nasilja, između ostalog i digitalnog rodno zasnovanog nasilja.

Grafikon 9. Odgovornost za digitalno rodno zasnovano nasilje

U slučajevima kad se (digitalno) nasilje dogodi, značajna informacija za svaku devojku jeste i kome može da se obrati. Upitane da označe kome bi se obratile u slučaju nasilja u digitalnom okruženju, ispitanice su navele da bi se prvo obratile roditeljima, i to u 59,4 odsto slučajeva, ili nekoj starijoj osobi od poverenja; zatim njih 21,7 odsto obratilo bi se prijateljima; u još manjem procentu, 10,2 odsto devojaka je navelo da bi se obratile policiji ili nekoj drugoj instituciji. Svega 4,3 odsto devojaka kaže da bi prvo potražile informaciju pre nego što bi se bilo kome obratile.

Grafikon 10. Kome bi se obratile ispitanice u slučaju pojave nasilja u digitalnom prostoru

Podizanje svesti o problemu digitalnog nasilja

Podizanje svesti o rodno zasnovanom nasilju može se vršiti putem kampanja javnog informisanja stanovništva, međutim dobijeni podaci ukazuju na to da 74,4 odsto ispitanica nikada nije učestvovalo u kampanji koja je obrađivala ovu temu, niti je imalo prilike da se informiše o ovoj pojavi kroz kampanju. Ostatak ispitanica prepoznaje i navodi neke od kampanja koje su im bile od značaja za informisanje, a među njima je najčešće navođena „Moj internet broj”, kampanja Ministarstva trgovine, turizma i telekomunikacija i Radio-televizije Srbije. Nekolicina ispitanica je imala prilike i da učestvuje u nekim kampanjama za prevenciju nasilja u digitalnom okruženju, međutim upitane da navedu kampanje u kojima su učestvovale više od 20 odsto njih navodi da se ne seća imena i organizatora kampanje.

U svakom slučaju, ispitanice govore o tome da sama medijska kampanja nije dovoljna, zato što mali broj mladih uopšte gleda televiziju, dok je više njih na društvenim mrežama. Zbog toga je važno da postoji

i sveobuhvatna kampanja na društvenim mrežama, koja će kontinuirano podsećati na digitalno nasilje. Preporuke ispitanica za kreiranje kampanja predstavljene su sledećim kategorijama:

1. Kampanje koje uključuju javne ličnosti, posebno ljude sa uticajem (influenseri) – 63 odsto.
2. Kampanje koje promovišu konkretne usluge i servise za osobe koje su preživele nasilje – 17 odsto.
3. Kampanje koje se obraćaju mladima sa informacijama o tome koji oblici nasilja postoje, kako da ih prepoznaju i kome mogu da prijave – 13 odsto.
4. Kampanje koje se obraćaju nasilnicima sa ciljem upozorenja na ozbiljno shvatanje nasilja i doslednog sprovođenja sankcija za nasilje – 7 odsto.

Veliki broj ispitanica je prilikom odgovora na ovo pitanje pokazao visok nivo obeshrabrenosti, navodeći kako se nasilje ne može zaustaviti i da je neophodno da nadležne institucije rade svoj posao koji sada ne rade u dovoljnoj meri, do onih odgovora u kojima se iskazuje sumnja da će bilo koji poduhvat dovesti do napretka, te da će žrtve u svakom slučaju biti izložene negativnim komentarima i osudi. Uzimajući u obzir ovakva razmišljanja, opravdano se postavlja pitanje efektivnosti dosadašnjih kampanja i nameće se potreba boljeg uključivanja mladih u kreiranje i diseminaciju poruka prevencije i sprečavanja nasilja. Ove poruke moraju dalje biti ispraćene na svim nivoima, od obrazovanja, preko javnih kampanja, do oštrog i neselektivnog procesuiranja, kao važnog dela sistemskog odgovora na sve oblike rodno zasnovanog nasilja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Internet i digitalne tehnologije su poslednjih decenija u ekspanziji i postale su sastavni deo života svakog pojedinca. Kako govore brojna svetska istraživanja, iz godine u godinu se povećava broj mladih koji počinje da koristi digitalne tehnologije u ranom uzrastu.

Digitalno rodno zasnovano nasilje je fenomen koji može uticati na ljude iz bilo koje starosne grupe ili životne faze, uključujući decu, tinejdžere i odrasle. Digitalno rodno zasnovano nasilje nesrazmerno više pogađa devojke samo zbog njihovog uzrasta i roda.

Rodno zasnovano nasilje koje se dešava u digitalnom prostoru izoluje žene i reafirmiše patrijarhalne norme koje imaju tendenciju da kontrolišu žene i ograničavaju njihovu slobodu. Ovo zauzvrat proširuje rodnu nejednakost na sve prostore, ostavljajući ženama malo mesta na kojima se mogu obratiti za podršku, bilo u digitalnom ili u fizičkom prostoru.

Postojeći pravni okviri su nedovoljni da se izbore s digitalnim rodno zasnovanim nasiljem, dok je s druge strane niska i društvena podrška za rešavanje ovog pitanja, tako da većini žrtava najčešće ostaje samo da se povuku iz digitalnog prostora i napuste virtuelni svet. Ovo je česta poruka ženama i dominantni diskurs, dakle da žrtva može izazvati nasilje.

Organizacije civilnog društva širom sveta preuzele su odgovornost za ukazivanje na problem digitalnog rodno zasnovanog nasilja i ulažu stalne napore da se ovaj problem osvetli, u isto vreme aktivno tražeći rešenja za njega i pozivajući platforme društvenih medija da ulože više napora u cilju bolje moderacije sadržaja.

Ove aktivnosti dovele su i do konkretnih promena. Primera radi, Facebook je izmenio svoju politiku kako bi se bolje nosio sa uznemiravanjem javnih ličnosti na mreži⁶⁸ i pristupio kreiranju nezavisnog tela koje će odlučivati o pritužbama i prijavama korisnika/ca.⁶⁹ To je dobar primer koji treba da slede i drugi digitalni mediji i društvene mreže, jer

⁶⁸ <https://www.businessinsider.com/facebook-new-policies-combat-harassment-public-figures-2021-10>, pristupljeno 30. marta 2022.

⁶⁹ <https://www.theverge.com/interface/2019/9/18/20870605/facebook-oversight-board-charter-justice-system>, pristupljeno 30. marta 2022.

oni imaju odgovornost da preduzmu korake u cilju prevencije i sprečavanja nasilja među svojim korisnicima/cama.

Sistemi – institucije i donosioci odluka imaju odgovornost u usklađivanju i donošenju regulative i zakona koji imaju za cilj da prepoznaju digitalno nasilje podjednako ozbiljno i realno kao i svaki drugi oblik nasilja, a s tim u vezi i da ga spreče. Pored legislativnih napora, neophodno je izgraditi i praksu koja utiče na društvenu klimu osuđivanja i reagovanja na nasilje.

Mnoge postojeće normativne odredbe, poput onih o uhođenju, zločinima iz mržnje i privatnosti, već se mogu koristiti za adresiranje slučajeva digitalnog RZN. Stoga je važno obezbediti obuku za osoblje za sprovođenje zakona, nastavnike i roditelje da prepoznaju i reaguju na digitalno RZN, dok tehnološke kompanije treba da usvoje efikasnije mehanizme za prijavljivanje, moderiranje i uklanjanje neprikladnog materijala.

Zaključci istraživanja

Kako ovo istraživanje pokazuje, digitalne tehnologije su za devojkice uobičajeni, svakodnevni način komunikacije, prostor u kom one provode najveći deo svog vremena ispunjavajući potrebu za pripadanjem i povezivanjem s vršnjacima. S jedne strane, digitalne tehnologije pružaju devojkama širok spektar mogućnosti za dobijanje novih informacija, učenje, lakšu komunikaciju s vršnjacima/kinjama i zabavu. Međutim, pored ovih brojnih mogućnosti, digitalni prostor nosi i brojne rizike po učesnike/ce, pogotovo devojkice.

Vreme koje se provodi u digitalnom prostoru direktno je proporcionalno izloženosti rizicima, što znači da devojkice koje više vremena provode na internetu imaju veću verovatnoću da dožive neki oblik digitalnog rodno zasnovanog nasilja. U Republici Srbiji, više od 70 odsto devojkica uzrasta 18 i 19 godina provodi više od tri sata dnevno na internetu, odnosno 31 odsto njih provodi više od pet sati, što je skoro polovina svetuskog proseka dužine dnevnog vremena koje se provodi onlajn.⁷⁰ Iako rezultati istraživanja pokazuju da devojkice digitalni prostor u najvećoj meri koriste za komunikaciju s vršnjacima i drugim njima bliskim osobama, nije zanemarljiv ni procenat onih koje digitalni prostor koriste za kreiranje sadržaja (postavljanje fotografija, videa i drugih digitalnih sadržaja), za upoznavanje s drugim osobama itd. Upoređujući podatke o svrsi upotrebe digitalnog prostora, s društvenim mrežama koje

⁷⁰ <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210630-1>, pristupljeno 30. marta 2022.

devojke najčešće koriste (*Instagram* – 51 odsto, *TikTok* – 20 odsto, *YouTube* – 14 odsto, *WhatsApp/Viber* – 11 odsto), možemo pretpostaviti da digitalni prostor devojka u najvećoj meri služi za praćenje i kreiranje različitih oblika digitalnog sadržaja (fotografija, videa, blogova itd.).

Svrha u koju devojke u Srbiji koriste digitalni prostor, predstavlja jedan od faktora rizika digitalnog rodno zasnovanog nasilja. Digitalni prostor je pogodan za odrasle osobe (seksualne predatore i nasilnike) kojima se pruža mogućnost da se lažno predstave i komuniciraju s devojka, u cilju seksualne zloupotrebe. U Republici Srbiji više od 70 odsto devojaka smatra da nisu jednako bezbedne u digitalnom prostoru kao mlađići, a razlozi za to leže u rodnim stereotipima, predrasudama i osudi ponašanja koja odstupaju od normiranog ponašanja za žene i devojke. Normalizacija nasilja nad ženama u javnom diskursu vodi ka tome da se i u digitalnom prostoru žene izlažu različitim oblicima nasilja („učićivanju”, uvredljivim komentarima, omalovažavanju itd.) samo zato što su žene.

Istraživanje je pokazalo da su najčešće **posledice** zlostavljanja devojaka u Srbiji putem IKT-a velika uznemirenost, strah i anksioznost, koji se javljaju uz niz drugih psihofizičkih i emocionalnih posledica, poput: depresije, fobije, suicidalnih misli ili suicida, teškoća u uspostavljanju emocionalnih odnosa i dr. Prethodna praksa nam pokazuje da nepoznavanje procedura kako da se prijavi nasilje i neblagovremeno reagovanje institucija u slučajevima digitalnog nasilja dodatno otežavaju situaciju jer doprinose kreiranju atmosfere bezizlaznosti i zaključku da nema načina da se nasilje zaustavi.⁷¹ Samim tim, možemo zaključiti da je izostanak reagovanja na digitalno nasilje i negiranje činjenice da je digitalno rodno zasnovano nasilje samo nastavak nedigitalnog muškog nasilja nad ženama još jedan faktor koji doprinosi normalizaciji ovog nasilja.⁷²

S druge strane, kao što je pokazalo i ovo istraživanje, u Republici Srbiji ne postoje dovoljno prepoznate javne kampanje o temi digitalnog rodno zasnovanog nasilja, a ni u školama se ne govori dovoljno o digitalnom nasilju, odnosno samo 0,51 odsto ispitanica se seća da se u školi

⁷¹ <https://www.ceprom.rs/2020/11/13/digitalno-nasilje-jedan-od-najvecih-problema-savremenog-detiinstva/>,

<https://www.ceprom.rs/2021/12/23/prikriveno-oglasavanje-na-internetu-cveta-zbog-nekaznjavanja-svakodnevnih-prekrsjaja/> pristupljeno 6. maja 2022.

⁷² Iza ekrana: Analiza zloupotrebe žrtava trgovine ljudima u digitalnom okruženju, NVO Atina, 2020.

govorilo o digitalnom RZN. Nedostatak detaljnijeg bavljenja ovom temom u široj društvenoj zajednici također doprinosi da se digitalno nasilje održava u obimu u kom sada postoji.

PREPORUKE

Javne politike i zakoni

Neophodno je da akteri javnog sektora (tužilaštva, policije, sudova i drugih relevantnih državnih institucija) posvete veću pažnju prepoznavanju i procesuiranju digitalnog rodno zasnovanog nasilja.

U borbi protiv digitalnog rodno zasnovanog nasilja, prevencija je najvažnija. Ujedinjene nacije prepoznaju tri nivoa prevencije:

1. bavljenje uzrocima rodno zasnovanog nasilja i transformacija nejednake pozicije moći između muškaraca i žena;
2. osmišljavanje i sprovođenje mera koje za cilj imaju smanjenje posledica rodno zasnovanog nasilja za žrtve nasilja, uključujući odgovor na nasilje i podršku u prevazilaženju traume;
3. pristup dugoročnoj pomoći i podršci za žene žrtve nasilja, uključujući praksu lečenja i grupe samopodrške.

Grupa eksperata Saveta Evrope za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO) u oktobru 2021. iznela je preporuku o „digitalnoj dimenziji” nasilja nad ženama. GREVIO je identifikovao nedostatke u legislativi Republike Srbije koji se odnose na digitalno rodno zasnovano nasilje nad ženama, te je jedna od preporuka da se jasno definiše digitalna dimenzija nasilja nad ženama. Konkretno akcije treba da se zasnivaju na prevenciji, zaštiti, krivičnom gonjenju i javnim politikama kako bi se smanjilo digitalno rodno zasnovano nasilje nad ženama i devojčicama. Osnova za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja je stvaranje normativnog okvira koji uključuje sve oblike nasilja nad ženama počinjene u digitalnoj sferi.

Pored prevencije, neophodno je ojačavati mehanizme reagovanja na prijavljene slučajeve digitalnog nasilja. Profesionalci koji se bave gonjenjem i utvrđivanjem povreda prava moraju imati adekvatne obuke posvećene prepoznavanju ovih oblika nasilja, ali i senzibilizaciji i razumevanju problema digitalnog rodno zasnovanog nasilja.

Jačanje mehanizama društvene zajednice

U široj društvenoj zajednici potrebno je više govoriti o digitalnom rodno zasnovanom nasilju kako bi se povećala svest o ovom problemu.

Ključna uloga civilnog društva je u adresiranju i ukazivanju na važnost rodno zasnovanog nasilja, uključujući i digitalno rodno zasnovano nasilje.

Zagovaranje, zastupanje, informisanje šire društvene zajednice o rod-nim stereotipima, značaju, opsegu i posledicama digitalnog nasilja mora biti kontinuirano.

Uključenost svih aktera u široj društvenoj zajednici: korisnika digitalnog prostora, državnih institucija, feminističkih organizacija i masovnih medija jedini je način da ova tema postane značajna i da svaki akter iz svog domena, sprovođenjem konkretnih akcija, doprinese smanjenju rodno zasnovanog nasilja.

Razvoj antidiskriminatornih i antistigmatizujućih praksi je sledeći korak u borbi protiv svih oblika rodno zasnovanog nasilja, a može se ostvariti kroz aktivan rad u zajednici. Edukacije, promotivni materijali u osnovnim i srednjim školama samo su jedan od načina za kreiranje baze nediskriminatornog i nestigmatizujućeg društva. Javne kampanje za podizanje svesti treba da budu usmerene na devojčice i žene, i to sa ciljem da ih informišu o različitim oblicima digitalnog nasilja, njegovim posledicama i rizicima koji do njega dovode, kao i mehanizmima zaštite. Treći nivo zaštite treba da se odnosi na direktnu podršku žrtvama digitalnog nasilja, kroz pravno, psihološko i socijalno savetovanje, ekonomsku podršku i osnaživanje.

Neophodno je razvijati i učiniti dostupnim usluge za osobe koje su preživle digitalno nasilje, u okviru kojih je dostupna podrška stručnih profesionalaca/ki koji mogu informisati osobu kome može da se obrati za pomoć i kako može dalje da se zaštiti.

Putem formalnog obrazovanja potrebno je proslediti poruku učenicima/cama šta je digitalno rodno zasnovano nasilje, kako se ono prepoznaje i koje vrste podrške su dostupne. Važno je prethodno obučiti profesore/ke i drugo nastavno osoblje o fenomenu digitalnog nasilja. Primer dobre prakse je Nemačka, koja ovaj program sprovodi uz podršku vršnjačkih edukatora posebno obučениh za ovu temu.

LITERATURA

1. „Iza ekrana – Analiza zloupotrebe žrtava trgovine ljudima u digitalnom okruženju”, Udruženje građana „Atina”, Beograd, 2020.
2. Álvarez-García, D., Barreiro-Collazo, A., & Núñez, J. C. (2017). Cyberaggression among adolescents: Prevalence and gender differences. *Comunicar*, 50, 89-97. doi:10.3916/C50- 2017-08.
3. *Attributes of Social Networking Services: A Classification and Comparison*; Jeong Woong Sohn, Jin Ki Kim; Department of Aviation Transport Research, Korea Transport Institute, School of Business, Korea Aerospace University, 2018.
4. Bay-Cheng, L. Y. (2015). The agency line: a neoliberal metric for appraising young women’s sexuality. *Sex Roles*, 73, 279–291.
5. Belsey, 2006.
6. Digitalno-nasilje-protiv-zena-i-devojica.pdf (mogudanecu.rs).
7. Dostupno na sajtu Saveta Evrope: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016808b79f7.
8. GREVIO General Recommendation No. 1 on the digital dimension of violence against women adopted on 20 October 2021, pristupljeno 4. marta 2022.
9. <http://www.atina.org.rs/sites/default/files/Iza%20ekrana%20Analiza%20zloupotreba%20C5%BErtava%20trgovine%20ljudima%20u%20digitalnom%20okru%20C5%BEenju.pdf>
10. <https://datareportal.com/social-media-users>, pristupljeno 23. marta 2022.
11. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210630-1>, pristupljeno 30. marta 2022.
12. https://nwb.savethechildren.net/sites/nwb.savethechildren.net/files/library/Najbolje%20prakse%20opodr%C5%A1ke%20deci%20zrtvama%20nasilja%20u%20digitalnom%20okruzenju_2019.pdf.
13. https://nwb.savethechildren.net/sites/nwb.savethechildren.net/files/library/Najbolje%20prakse%20opodr%C5%A1ke%20deci%20zrtvama%20nasilja%20u%20digitalnom%20okruzenju_2019.pdf, pristupljeno 7. marta 2022.
14. <https://www.ala.org/advocacy/intfreedom/hate>, pristupljeno 1. marta 2022.
15. <https://www.api-gbv.org/about-gbv/types-of-gbv/>, pristupljeno 25. marta 2022.
16. <https://www.businessinsider.com/facebook-new-policies-combat-harassment-public-figures-2021-10>, pristupljeno 30. marta 2022.

17. <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/no-space-for-violence-against-women-and-girls-in-the-digital-world>, pristupljeno 25. marta 2022.
18. <https://www.globalcitizen.org/en/content/what-is-online-gender-based-violence-2/>, pristupljeno 1. marta 2022.
19. <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research>, pristupljeno 24. marta 2022.
20. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/statisticalrelease/?p=8643&a=11&s=1103?s=1103>, pristupljeno 4. marta 2022.
21. <https://www.stopbullying.gov/cyberbullying/what-is-it>.
22. <https://www.suicideinfo.ca/resource/self-harm-and-suicide/>.
23. <https://www.theverge.com/interface/2019/9/18/20870605/faceboook-over-sight-board-charter-justice-system>, pristupljeno 30. marta 2022.
24. <https://www.unicef.org/serbia/media/5771/file/Digitalno%20nasilje.pdf>.
25. <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures#notes>.
26. <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>, pristupljeno 25. marta 2022.
27. <https://www.wordstream.com/blog/ws/2022/01/11/most-popular-social-media-platforms>, pristupljeno 23. marta 2022.
28. Jamie Bartlett and Richard Norrie and Sofia Patel and Rebekka Rumpel and Simon Wibberley, Demos, “Misogyny on Twitter”, May 2014, available online at https://www.demos.co.uk/files/MISOGYNY_ON_TWITTER.pdf.
29. Krivični zakonik Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, brojevi 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019).
30. Machakova, H., Dedkova, L., Sevcikova, A., & Cerna, A. (2018). Bystanders’ supportive and passive responses to cyberaggression. *Journal of School Violence*, 17, 99-110. doi:10.1080/15388220.2016.1222499.
31. Martín-Montilla, A., Pazos-Gómez, M., Montilla-Coronado, M. V., & Romero-Oliva, C. (2016). Una modalidad actual de violencia de género en parejas de jóvenes: Las redes sociales [Current mode of gender violence in couples of young people: social networks]. *Educación XX1*, 19, 405-429.
32. McMahon, S., Palmer, J. E., Banyard, V., Murphy, M., & Gidycz, C. A. (2017). Measuring bystander behavior in the context of sexual violence prevention: Lessons learned and new directions. *Journal of Interpersonal Violence*, 32, 2396-2418. doi:10.1177/0886260515591979.
33. Digitalnonasilje-Izvestaj 2013.docx (mpn.gov.rs)

34. Mullan, Eileen, "What is Digital Content?", EContent Magazine, Information Today Inc, 2011.
35. Not 'revenge porn', but abuse: let's call it image-based sexual abuse", Clare McGlynn, Erika Rackley, *Inherently Human*, 2016.
36. Online Violence: Listening to Children's Online Experiences; Teresa Sofia Pereira Dias de Castro (University of Minho, Portugal) and António José Osório (University of Minho, Portugal); 2005.
37. Popadić, D., Kuzmanović, D. Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji. UNICEF. Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (2013), dostupno na: <http://sbn.mpn.gov.rs/clientpub/uploads/Digitalno%20nasilje-Izvestaj%202013.pdf>.
38. Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje („Sl. glasnik RS", broj 30/10), dostupno na: Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje(paragraf.rs).
39. Rebollo-Catalan, A., & Mayor-Buzon, V. (2020). Adolescent bystanders witnessing cyber violence against women and girls: what they observe and how they respond. *Violence against women*, 26 (15-16), 2024-2040.
40. Reed, Lauren A., Conn, Kourtney, Wachter, Karin (2020). Name-calling, jealousy, and break-ups: Teen girls' and boys' worst experiences of digital dating. *Children and Youth Services Review*, 108(), 104607-.doi:10.1016/j.chilyouth.2019.104607.
41. *Self-Harm, Suicidal Behaviours, and Cyberbullying in Children and Young People: Systematic Review, Self-Harm, Suicidal Behaviours, and Cyberbullying in Children and Young People: Systematic Review*; A. John; A. Charles Glendenning; A. Marchant; P. Montgomery; A. Stewart; S. Wood; K. Lloyd; K. Hawton; *Journal of Medical Internet Research*; Vol 20, No 4 (2018).
42. Shaw, Adrienne. (2014) "The Internet is full of jerks, because the world is full of jerks: What feminist theory teaches us about the Internet." *Communication and Critical/ Cultural Studies* 11(3): 273-277.
43. Song, J., & Oh, I. (2018). Factors influencing bystanders' behavioral reactions in cyberbullying situations. *Computers in Human Behavior*, 78, 273-282. doi:10.1016/j.chb.2017.10.008.
44. Spitzberg, Brian H., Hoobler, Gregory (February 2002). "Cyberstalking and the technologies of interpersonal terrorism" (PDF). *New Media & Society*. 1. 4:71-92.
45. Stonard, K. E., Bowen, E., Walker, K., & Price, S. A. (2015). "They'll always find a way to get to you:" Technology use in adolescent romantic relationships.

- onships and its role in dating violence and abuse. *Journal of Interpersonal Violence*, 1-35.
46. *The Connection Between Cyberbullying and Teenage Suicide*; S. Crosby; University of Maine; 2018.
 47. *The State of the World's Girls Report "Free to be online"*, Plan International, 2020.
 48. https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/hernetherrights_report_2017_for_web.pdf, pristupljeno 7. marta 2022.
 49. Twenge, J. M., Martin, G. N., & Spitzberg, B. H. (2018). Trends in US Adolescents' media use, 1976–2016: The rise of digital media, the decline of TV, and the (near) demise of print. *Psychology of Popular Media Culture*. Advanced online publication.
 50. Više: *Combating gender-based violence: Cyber violence, European added value assessment*, European Parliamentary Research Service, mart 2021.
 51. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala („Sl. glasnik RS”, brojevi 61/2005 i 104/2009).
 52. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala („Sl. glasnik RS”, brojevi 61/2005 i 104/2009).
 53. Zakon o osnovama obrazovanja i vaspitanja („Sl. glasnik RS”, brojevi 88/2017, 27/2018 – dr. zakoni, 10/2019, 27/2018 – dr. zakon, 6/2020 i 129/2021).
 54. Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori”, broj 15/90 i „Sl. glasnik SRJ – Međunarodni ugovori”, brojevi 4/96 i 2/97).
 55. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti („Službeni glasnik RS”, broj 87/2018) https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_podataka_o_licnosti.html.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.624:004.738.5(497.11)
316.644-055.25:305(497.11)

РАДОИЧИЋ Недељковић, Андријана, 1992-

Ispred ekrana : istraživanje o rodno zasnovanom nasilju u digitalnom prostoru / [autorke Andrijana Radoičić Nedeljković, Milica Glišić] ; [saradnici Milan Aleksić, Lidija Đorđević, Damjana Radojević]. - Beograd : Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama - "Atina", 2022 (Beograd : Standard 2). - 60 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

"Publikacija 'Ispred ekrana' nastala je u okviru zajedničkog projekta 'Integrirani odgovor na nasilje nad ženama i devojčicama u Srbiji III' ..." ---> kolofon. - Podatak o autorkama preuzet iz kolofona. - Tiraž 300. - Str. 8-10: Predgovor / Zorana Parezanović. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 55-58.

ISBN 978-86-911817-6-5

1. Глишић, Милица, 1991- [аутор]
а) Родно засновано насиље -- Интернет -- Србија б)
Родно засновано насиље -- Ставови -- Девојке -- Србија

COBISS.SR-ID 68226569

